

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему:

«Репресивна антисемітська політика у сновидіннях європейських євреїв
першої половини ХХ ст.»

Виконав:

студент 2-го року навчання, спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Історія (Юдаїка)»

Мінко Євген Володимирович

Науковий керівник:

Маслійчук Володимир Леонтійович,

доктор історичних наук, доцент НаУКМА

Рецензент:

Шумилович Богдан Мирославович,

PhD, доцент кафедри культурології Гуманітарного факультету УКУ

Магістерська робота захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2023 р.

Київ – 2023

Декларація академічної доброчесності

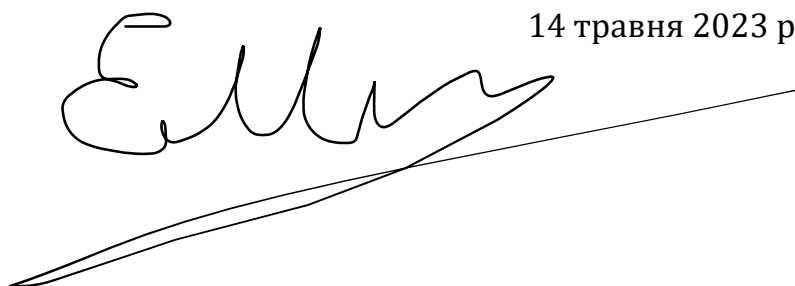
студента НаУКМА

Я, Мінко Євген Володимирович, студент 2 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія», ОНП: «Історія (Юдаїка)», адреса електронної пошти: yevhenminko@gmail.com, підтверджую, що написана мною магістерська робота на тему «Репресивна антисемітська політика у сновидіннях європейських євреїв першої половини ХХ ст.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодний на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck;
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Мінко Є. В.

14 травня 2023 р.

АНОТАЦІЯ

магістерської роботи

Тема: «Репресивна антисемітська політика у сновидіннях європейських євреїв першої половини ХХ ст.»

Автор: студент 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія (Юдаїка)» Мінко Євген Володимирович

Науковий керівник: Маслійчук Володимир Леонтійович

Захищена: «___»_____ 2023 р.

Короткий зміст роботи: Дослідження присвячене сновидінням євреїв, що вони їх бачили за часів репресивних режимів ХХ століття – Російської імперії, Третього Райху, СРСР – як джерелу знань про антропологічний вимір антисемітського терору. На матеріалах джерел усної історії, мемуаристики та періодичних видань демонструється, яким чином репресивні практики (зокрема, у царині пропаганди) впливали на психічну роботу громадян єврейського походження – а саме, на зміст їхніх сновидінь. За результатами дослідження були визначені розповсюджені сюжети сновидінь євреїв, які були безпосередніми жертвами репресій, а також їхніх нащадків.

Summary: The research is devoted to the topic of Jews' dreams in the times of repressive regimes of the 20th century: the Russian Empire, the Third Reich, the USSR. The project addresses those dreams as a source of knowledge about the anthropological dimension of antisemitic terror. Drawing upon oral history sources, memoirs, and periodicals, the project demonstrates how repressive practices (in particular, in the realm of propaganda) affected the mental work of citizens of Jewish origin, namely, the content of their dreams. Based on the results of the research, determined were common plots of dreams of Jews who were direct victims of repressions, as well as those of the dreams of their descendants.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. СПРАВА БЕЙЛІСА: КРИВАВИЙ НАКЛЕП У КУЛЬТУРІ, СНОВИДІННЯ У ПРАВОСУДДІ, НАСЛІДКИ У ПОЛІТИЦІ.....	14
1.1. Вбивство Андрія Ющинського у контексті історії кривавого наклепу	14
1.2. Кривавий наклеп у Російській імперії на тлі державної політики щодо євреїв.....	21
1.3. Сновидіння Бейліса та використання снів у російській криміналістиці	28
1.4. Спадщина справи Бейліса.....	36
1.4.1. Уявна амбівалентність результатів суду «над євреями».....	37
1.4.2. Широка присутність у культурі та медіа як структурна частина справи Бейліса	38
1.4.3. Експлуатація кривавого наклепу в залежності від політичних цілей.....	39
РОЗДІЛ 2. СНИ «ОСТАТОЧНОГО ВИРІШЕННЯ»: ГОЛОКОСТ У СНОВИДІННЯХ ЄВРЕЇВ.....	43
2.1. Нацистська ідеологія: семіотичні стратегії, культурні та законодавчі запозичення.....	43
2.2. Від смерті символічної до реальної: розгортання Голокосту та початок війни у сновидіннях.....	52
2.3. Нацистські табори: фабрики смерті та нічних жахів	55
2.4. Майбутнє зі снів	60
2.5. Сновидіння як простір комунікації із близькими	62
2.6. Втеча від самих себе: відторгнення єврейської ідентичності	65
2.7. Ідентифікація з агресором: взаємодія з нацистами.....	67
2.8. Сновидіння після Голокосту і травма наступних поколінь.....	76
2.9. Голокост як сакральна подія	86
РОЗДІЛ 3. «МИРНІ ГРОМАДЯНИ» ТА «БЕЗРІДНІ КОСМПОЛІТИ»: СНОВИДІННЯ ЄВРЕЇВ У ЧАСИ СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ	91
3.1. Підвалини радянського антисемітизму та початок прихованих репресій проти євреїв.....	91
3.2. Друга світова на теренах СРСР: сталінська версія «єврейської війни».....	98
3.3. Післявоєнний терор: боротьба з «космополітами».....	104

3.4. «Справа лікарів»: державна антисемітська мобілізація та тінь нового Голокосту	109
ВИСНОВКИ	127
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	130
ДОДАТКИ.....	149

ВСТУП

Історія державних репресій – переслідувань окремих громадян або груп осіб через причини, що їх можна широко визначити як політичні – невід’ємна від історії феномену держави як такого. Адже практика влади просякнута насильством, і мова може йти лише про його види та глибину. Цитуючи Ханну Арендт, «жоден, хто замислюється над питаннями історії та політики, не може не помітити ту надзвичайну роль, що насильство завжди грало у людських справах»¹.

У Європі ХХ століття державні репресії набрали принципово нових форм і масштабів, пов’язаних із постанням нового типу державного управління: тоталітаризму.

Визначні приклади тоталітарної моделі – Німеччина часів нацистської диктатури та СРСР – залишили по собі політичний та ідеологічний спадок, що і сьогодні впливає на глобальну історію. Війна Росії з Україною, а також постання Китаю як агресивної сили із глобальними амбіціями є в певному сенсі новітнім переосмисленням тих концепцій, що були закладені у часи правління Адольфа Гітлера (1889-1945) та Йосифа Сталіна (1878-1953). Знову нанівець зводяться суб’єктність людини та її права, натомість влада та здатність держави контролювати усі елементи повсякденного життя стають тотальними у повному сенсі цього терміну. Паралельно у публічному просторі лунають наративи про національну винятковість та необхідність силового виправлення епізодів «історичної несправедливості» – ресентимент. Отже, йдеться про глобальну політичну реакцію, що спирається на тоталітарний досвід минулого.

На цьому тлі вивчення спадщини тоталітарних проєктів історичною

---

¹ Arendt, Hanna. *On Violence*. San Diego, New York, London, 1970. P. 8.

наукою знову набирає актуальності. Хоча справедливо буде зазначити, що ця актуальність насправді і не була втрачена: про це свідчить той факт, що дослідження історії Третього Райху та СРСР періоду правління Сталіна із часом ставали все більш численними та охоплювали значніший спектр питань – одним з яких є антропологічний вимір тоталітарних репресій.

Історіографія часто розглядає часи репресій як шлях до отримання унікальних знань про людський досвід на основі великого різноманіття джерел, серед яких є такий визначний психологічний та культурний феномен як сновидіння.

Інтерес істориків до сновидінь у ХХ столітті оформився, на нашу думку, завдяки великому культурному впливу робіт Зигмунда Фрейда – в першу чергу, книги «Тлумачення сновидінь» (*Die Traumdeutung*, 1900). Хоча сам Фрейд жодним чином не підходив до аналізу сновидінь з позицій історичної науки, його вага як мислителя підштовхувала професійне історичне середовище до того, аби аналізувати зафіксовані у культурі сни (тобто, записані у хроніках, мемуаристиці і так далі) у контексті розгортання політичних, соціальних та інших процесів в ті часи, коли ці сни були побачені.

Так, Жак Ле Гофф (Jacques Le Goff), представник школи «Анналів» та напрямку «нової історії», у своїй статті «Сновидіння у культурі та колективній психології середньовічного Заходу» відзначив внесок психоаналітичної теорії у розширення інтересу істориків до сновидінь – та продемонстрував на прикладі змісту кількох снів ХІІ ст. ефекти переходу релігійної обрядовості з латини на тогочасні мови Західної Європи².

Виникнення інтересу істориків до сновидінь в контексті вивчення тоталітарних режимів ХХ ст. зазвичай атрибутується конкретній праці: «Третій Райх снів» (*Das Dritte Reich des Traums*, 1966) авторства Шарлотти

---

² Le Goff, Jacques. *Dreams in the Culture and Collective Psychology of the Medieval West* // Le Goff, Jacques. *Time, Work & Culture in the Middle Ages*. Chicago, 1980. P. 201-204.

Берадт (Charlotte Beradt).

Берадт (1907 – 1986) протягом 1933-1939 рр. таємно збрала більше трьохсот свідчень мешканців Берліну про сни, котрі вони бачили після встановлення нацистської диктатури. Берадт не була історикинею чи психоаналітикинею, а журналісткою. Зібрана нею колекція є не історичною роботою, а своєрідним літописом того, як змінюється людська психіка під пресингом тоталітарного режиму, від якого не можна втекти навіть під час сну.

Сновидіння, що увійшли до збірки Берадт, представляють тривожну, але в певному сенсі захопливу картину. Мешканці нацистської Німеччини, незалежно від свого етнічного походження чи приналежності до певних соціальних прошарків, вночі бачили дуже схожі сюжети, пов'язані з темами контролю, приниження, звуження кола свобод та можливостей, ліквідації приватного простору.

Несвідомі процеси сновидінь, як показала книга Берадт, виявилися підкореними логіці тоталітарного режиму так само, як і щоденне життя громадян нацистської Німеччини.

Роботу «Третій Райх снів» у просторі історіографії згодом актуалізував Райнгарт Козелек (Reinhart Koselleck), один з ключових теоретиків історичної науки другої половини ХХ століття, з ім'ям якого пов'язаний напрямок історії понять. У своїй статті «Терор та сон: методологічні ремарки щодо досвіду часу в епоху Третього Райху» Козеллек, наводячи приклади з роботи Берадт, обстоював унікальну цінність снів саме для історичних досліджень:

Сни [є джерелами], що можуть свідчити про минулу реальність так, як не здатне жодне інше джерело...

Це сни про терор, точніше сказати, сни самого терору. Терор не просто з'являється у снах: сни самі стають його частинами. [Вони] передають барвісту внутрішню правду, що згодом була не просто реалізована, але й набагато перевершена реальністю Третього Райху. І таким чином ці історії із снів не тільки свідчили про терор і його жертв, але й мали у собі прогностичний зміст, як ми можемо стверджувати з позиції сьогодення.

...Сни розкривають антропологічний вимір, що виходить за межі їхнього статусу як письмових джерел: вимір, без якого неможливо досягнути терору та його наслідки³.

Тема сновидінь досліджувалася і в контексті вивчення історії СРСР. Ірина Паперно (Irina Paperno) присвятила фінальну частину своєї розвідки «Історії радянського досвіду: спогади, щоденники, сни» сновидінням громадян СРСР, підкресливши, що вона вважає справедливою ремарку Козеллека про сни як унікальне джерело свідчень також і в контексті сталінського терору⁴.

При цьому згадані вище роботи не концентрувалися на якійсь окремій соціальній, етнічній, чи іншій групі громадян: йшлося про представників різних прошарків тих суспільств, що повністю опинилися під пресингом тоталітарного порядку.

У дискурсивних рамках нашої спеціалізації «Юдаїка» ми пропонуємо провести дослідження сновидінь євреїв, які переживали репресії царського режиму Росії, Голокост та сталінський терор. Царизм ми розглядаємо як частину генеалогії радянського тоталітаризму, оскільки велика кількість репресивних практик імперії була пізніше напряму інкорпорована радянською державою.

У даному разі ми звертаємося до снів євреїв як групи, переслідуваної різними режимами влади, що дозволить дослідити антропологічний вимір репресій за ознакою етнічного походження.

Наукова новизна: незважаючи на зростаючий інтерес міжнародної професійної історичної спільноти до матеріалу сновидінь, особливо в контексті репресивних політичних проєктів, в українській історіографії подібні дослідження на сьогодні практично відсутні. В якості нечисленних

---

³ Koselleck, Reinhart. *Terror and Dream: Methodological Remarks on the Experience of Time During the Third Reich* // Koselleck, Reinhart. *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. New York, 2004. P. 205-221.

⁴ Paperno, Irina. *Stories of the Soviet Experience. Memoires, Diaries, Dreams*. Ithaca, London, 2009. P. 162.

прикладів можемо навести статтю Володимира Рички про зміст пророчих снів у пам'ятках писемності Київської Русі⁵, а також статтю Тетяни Шевчук, присвячену герменевтиці сновидінь українців про прийдешню війну⁶. Своїм дослідженням ми намагаємося зробити внесок у подальший розвиток вивчення сновидінь як історичного матеріалу.

Мета дослідження: визначити сюжети сновидінь, інспірованих антисемітськими репресіями, та продемонструвати вплив пропаганди і актуального історичного контексту на зміст цих сновидінь.

Об'єкт дослідження: Сновидіння та їхні інтерпретації під час репресивних антисемітських кампаній та Голокосту.

Предмет дослідження: вплив репресивної реальності на психічні процеси людини, визначеної владою як ворог, котрий несе екзистенційну загрозу державі, а також довгострокові соціальні та психологічні наслідки цього впливу.

Завдання дослідження:

- 1) визначити антисемітські міфологеми, які використовувалися тоталітарними режимами для політичного виправдання репресій проти євреїв;
- 2) визначити, як впливав особистий досвід репресованих осіб (життєві події як наслідок циркуляції визначених вище міфологем, знаходження у певному соціальному середовищі і т. д.) на їхні сновидіння.

Методологічну базу дослідження становлять методи культурної та соціальної історії, студій медіа та пропаганди, дискурс-аналізу.

Ми використовуємо концепції психоаналітичної теорії (Sigmund Freud, Wilfred Bion, Sándor Ferenczi, Anna Freud) для пояснення тих психологічних

---

⁵ Ричка Володимир. Чи «в руку» сон? Світ сновидінь та їх сприйняття у Давній Русі. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 142-153.

⁶ Шевчук Тетяна. Із фольклористичної герменевтики сновидінь: віщі сни про війну. *Міфологія і фольклор*. 2016. № 1-2 (20). С. 27-38.

механізмів, що могли спричинити окремі зі сновидінь. Та при цьому більшість наведених у нашій роботі снів спеціально були підібрані таким чином, щоб їхній зміст був прочитаний як стандартний наратив еґо-документів і не потребував додаткового інструментарію. Це є важливою характеристикою обраного методу: в межах нашої історичної розвідки ми ставимося до розповіді про сновидіння як до паралітературного жанру, що свідомо обирається автором (сновидцем) задля передачі своєї автобіографічної інформації аудиторії. Сновидіння як об'єкт комунікації та культури створюється *саме* в той момент, коли про нього розповідає сновидець, оформлюючи згаданий сон у конвенційних рамках (що мають лише опосередкований стосунок до психічного несвідомого) та використовуючи для цього інструменти мови. І саме тому ці оповіді про сновидіння фактично вже містять інтерпретації їхнього явного змісту – ми маємо справу зі спробою опису не тільки психічної реальності конкретної людини, а й соціальної реальності, в якій вона існувала.

Хронологічні межі дослідження становлять період від початку до середини ХХ ст. Перший розділ роботи присвячений розгляду справи Менделя Бейліса у 1911-1913 рр. як свого роду прологу до масштабних репресій пізнішого часу: демонстрації використання тих антисемітських міфологем, що їх згодом експлуатували нацистський та сталінський режими. Другий та третій розділ розглядають період 1930-х -початку 1950-х років, що охопив постання гітлерівського нацизму і консолідації сталінізму та проведення перших антисемітських кампаній у СРСР. Таким чином, загальний історичний період, що ми його аналізуємо у роботі: від справи Бейліса до смерті Сталіна.

Географічні межі: Російська імперія, СРСР, території Третього Райху (Німеччина, її союзники та окуповані нею держави).

Джерельну базу дослідження складають архіви усної історії: Фортунофф Відеоархіву свідчень про Голокост Єльського університету

(Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies, Yale University; США), та Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства (Україна). До цих ключових джерел нашого дослідження ми додали спектр опублікованих мемуарів та приватних листувань євреїв, а також ЗМІ та літературу, створені пропагандистськими машинами Третього Райху та СРСР, за допомогою яких ми аналізуємо ідеологічний контекст того часу.

Історіографічна база спирається на дослідження у галузі юдаїки (David Biale, Elissa Bemporad, Zvi Gitelman, Yohanan Petrovsky Shtern, Sarah Abrevaya Stein), тоталітаризму (Marion Kaplan, Irina Paperno, James Whitman), Голокосту (Marianne Hirsch, David Patterson).

Структура дослідження: вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел та літератури, додатки і подяки.

Зазначимо, що, хоча 2 та 3 розділи нашої роботи (присвячені відповідно Голокосту та репресіям у сталінському СРСР) формально розподілені за ознаками належності до різних державних утворень, це має другорядне значення в контексті аналізу сновидінь. На перший план як структуроутворюючий фактор виходить джерело небезпеки для конкретної людини, яка розповідає про свій досвід та свої сновидіння. Тому, наприклад, у розділі, присвяченому Голокосту, ми наводимо свідчення людей, котрі проживали на території СРСР: оскільки в цих конкретних випадках йдеться про загрозу знищення, джерелом якої виступала саме нацистська, а не радянська влада.

У процитованих свідченнях з архівів усної історії ми вказуємо роки народження осіб, які були героями цих інтерв'ю. З часів, коли записувалися дані свідчення, багато свідків вже пішли з життя, але нам не в усіх випадках вдалося встановити роки їхньої смерті.

При наведенні російських особових імен ми притримуватися правил їхньої буквальної передачі, а не вжитку українських аналогів (себто, Андрей,

а не Андрій). У кількох випадках відомих, народжених в Україні осіб ми використовували українські форми – зокрема, це стосується Іллі Еренбурга та Василя Гроссмана.

Переклад усіх цитат був зроблений автором, якщо не вказано інакше.

РОЗДІЛ 1

СПРАВА БЕЙЛІСА: КРИВАВИЙ НАКЛЕП У КУЛЬТУРІ, СНОВИДІННЯ У ПРАВОСУДДІ, НАСЛІДКИ У ПОЛІТИЦІ

1.1. Вбивство Андрія Ющинського у контексті історії кривавого наклепу

Справа Менделя Бейліса 1911-1913 рр. розглядається нами як свого роду пролог до подальшого розгортання європейських тоталітарних проєктів із антисемітським компонентом. Адже суд у Києві вважається у сучасній історіографії найвідомішою справою кривавого наклепу на євреїв у Європі доби, що безпосередньо передувала Голокосту⁷. І на прикладі цієї справи ми можемо дослідити, як конструювалися антисемітські проєкти у ХХ столітті та з чого складався феномен репресій проти євреїв як у громадській уяві, так і у сприйнятті тих, хто ставав жертвами цих репресій.

Суботнім ранком 12 березня 1911 року (за діючим тоді в Російській імперії юліанським календарем) у Києві зник тринадцятирічний Андрій Ющинський – учень підготовчого класу Києво-Софійського духовного училища, який пішов з дому зустрічатися з друзями. 20 березня в одній з печер на Лук'янівці був знайдений його труп із 47 ранами, нанесеними шилом. Тіло Ющинського знаходилося у сидячому стані, а руки були зв'язані за спиною. З одягу на ньому були лише сорочка, білизна та одна панчоха – усі закривавлені. Як ішлося в результатах розтину, втрата крові після нанесених пошкоджень виявилася настільки великою, що тіло було практично знекровленим. У результатах експертизи вказувалося наступне:

Пошкодження були завдані кількома особами. Характер зброї та множинність поранень, частково поверхневих, ніби уколи, вказують на те що, що однією з цілей їхнього нанесення було заподіяння Ющинському якомога сильніших страждань. У тілі його залишилося не більше третини всієї кількості крові; на білизні та одязі була лише її мізерна частина, а решта крові витекла, головним чином, через мозкову вену, артерію у лівій скроні та вени на шії.

---

⁷ Bemporad, Elissa. *The Blood Libel and Its Wartime Permutations. Cannibalism in Soviet Lviv. Ritual Murder in Russia, Eastern Europe, and Beyond. New Histories of an Old Accusation.* Bloomington, 2017. P. 221.

Безпосередньою причиною смерті Ющинського стала гостра нестача крові від отриманих ушкоджень, з доданням явищ асфіксії внаслідок перешкоджання доступу повітря до повітроносних шляхів⁸.

Київська поліція, розпочавши розслідування вбивства підлітка, попервах схилилася до побутової версії злочину і вже 24 березня заарештувала мати та вітчима Ющинського – Олександру та Луку Приходьків – з відповідною підозрою. Однак за два тижні вони були відпущені з-під арешту. Іншою версією була розправа над хлопцем, яку із спільниками вчинила матір одного з його друзів – Віра Чеберяк (Чеберякова), відома у злочинному світі як організаторка бандитського притону та перекупниця крадених речей. Можливим мотивом вбивства називалося бажання позбутися в особі Ющинського свідка кримінальних дій, що мали місце у будинку Чеберяк⁹.

Та незабаром основною версією слідства стало вбивство Ющинського євреями заради ритуальної мети: отримання крові християнської дитини. Зміна вектору сталася на тлі розповсюдження в Києві чуток про юдейське жертвопринесення як мотив позбавлення життя хлопця, мобілізації чорносотенної преси та антисемітських організацій, яких підтримувала щонайменше частина правлячої еліти Росії, та за безпосередньої вказівки імперського керівництва силових органів – для успішного просування нової версії до Києва були направлені спеціалісти з російської столиці^{10 11}. При цьому київський слідчий Євген Мищук, який проводив початкове розслідування вбивства і розробляв його кримінальні мотиви (він, зокрема, вважав, що вбивці Ющинського спеціально симулювали його ритуальний характер, аби кинути підозру на євреїв та спровокувати черговий погром), був

---

⁸ Д'яло Бейліса. *Стенографический отчетъ*. Т. 1. Київ, 1913. С. 17-18.

⁹ Там само. С. 20-21.

¹⁰ Курас Іван. Справа Бейліса в контексті політико-ідеологічної ситуації в Україні на початку ХХ століття. *Справа Бейліса: погляд із сьогодення. Тези міжнародної наукової конференції до 80-річчя закінчення процесу у справі Бейліса. Київ, 28-29 жовтня 1993 р.* Київ, 1994. С. 39-46.

¹¹ Тагер Александр. *Царская Россия и дело Бейлиса. К истории антисемитизма. Исследование по неопубликованным архивным документам*. Москва, 1934. С. 61-108.

відсторонений від справи і у подальшому навіть не з'являвся на судових засіданнях хоча б у якості свідка. Як наслідок цих концептуальних змін, 3 серпня 1911 року за підозрою у викраденні та вбивстві Ющинського був заарештований прикажчик цегельного заводу Іони Зайцева, розташованого неподалік місця знайдення тіла підлітка – Менахем Мендель Бейліс (1874 – 1934)¹².

Так розпочався найрезонансніший, виразно антисемітський судовий процес царської Росії останніх років її існування.

На концептуальному рівні справа Бейліса як переслідування єврея за підозрою у вбивстві християнської дитини заради отримання крові не була унікальною ані в історії Російської імперії, ані у ширшому європейському контексті.

Витоки сюжету під усталеною назвою «кривавий наклеп» сучасна історіографія атрибує 25 березня 1144 року, коли у Норвічі, місті у східній Англії, в переддень Великодня був знайдений понівечений труп місцевого дванадцятирічного підлітка на ім'я Вільям. Серед населення міста (а згодом і за його межами) поширилися чутки про вбивство Вільяма єврейською громадою заради отримання крові і досягнення амбіційної мети: наруги над християнством. До звинувачень на адресу євреїв доєдналося місцеве духовенство, яке згодом стало намагатися канонізувати Вільяма і зробити його святим мучеником.

Монах-бенедиктинець Томас з Монмута (точні роки життя невідомі) протягом більш ніж двох десятиліть, у 1150-1172 рр., працював над агіографією «Життя та страсті Святого Вільяма з Норвіча» (оригінальна назва латиною *Vita et passio Sancti Willemi martyris Norwicensis*) – твором, що став свого роду кодексом європейської антисемітської думки, положення якого циркулюють дотепер¹³.

---

¹² Дрґло Бейліса. *Стенографический отчетъ*. Т. 1. Київ, 1913. С. 4, 21-22.

¹³ Rose, Emily M. *The Murder of William of Norwich: The Origins of the Blood Libel in Medieval Europe*. New York, 2015. P. 1-11.

Серед цих положень мова насамперед йде про начебто існуючу традицію юдеїв щорічно на Песах викрадати, піддавати жорстоким тортурам та вбивати дітей-християн. Твір Томаса вдало (з точки зору стратегічних цілей автора) поєднав дві чутливі культурні теми: насильство по відношенню до безневинних дітей та злі наміри євреїв щодо християн в цілому, що було логічним продовженням міфу про вбивство Христа юдеями.

Зазначимо, що книгу монаха Томаса не можна назвати первісним джерелом ідеї про єврейські ритуальні вбивства, адже її автор спирався на вже існуючий у загальних рисах наратив.

Найпершою зафіксованою згадкою щорічного ритуалу вбивства не-юдея Альберт Ерман (Albert Ehrman) називає трактат Йосифа Флавія (Flavius Josephus, бл. 37-100 рр. н.е.) «Проти Апіона». Апіон (Απιων, бл. 20-30 рр. до н.е. – 45-48рр. н.е.) був софістом та інтерпретатором Гомера з Александрії, який дотримувався антиюдейських поглядів. За словами Йосифа Флавія, Апіон стверджував, що євреї кожного року викрадають одного грека, спеціально його відгодовують, а потім приносять в жертву в лісі. Вони з'їдають його внутрішні органи, а під час спалення трупу приносять клятву у вічній ненависті до усіх греків¹⁴ ¹⁵. Таким чином, структурно цей наратив ідентичний пізнішому міфу про кривавий наклеп у двох аспектах:

1. вбивство не-юдея повторюється з визначеною періодичністю (щорічно), тобто є саме ритуальним;
2. ритуал є формою прихованого протистояння юдейської громади панівній культурі і релігії тої держави, де ця громада перебуває.

Вже наступні покоління ідеологів антисемітизму додали до кривавого наклепу таку добре відому деталь, як застосування крові вбитих євреями дітей у приготуванні святкової маці. Історичним тлом уявлення про використання християнської крові юдеями Девід Біел (David Biale) називає не що інше як

---

¹⁴ Ehrman, Albert. The Origins of the Ritual Murder Accusation and Blood Libel. *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*. 1976. Vol. 15, № 4. P. 83.

¹⁵ Flavius Josephus. *The Works of*. Vol.2. London, 1716. P. 1200.

затвердження у 1215 році католицькою церквою догми таїнства євхаристії: символічного споживання тіла та крові Спасителя у мирських формах хлібу та вина. Таким чином легенда про гонитву юдеїв за християнською кров'ю євреями стає свого роду темним виворотом віри у сина Божого, підривом християнської обрядовості¹⁶.

Важливо зазначити, що сама ідея використання крові не тільки не підтверджується релігійними настановами юдаїзму, а прямо їм протирічить. Про заборону вживання крові йдеться у книзі Левіт, причому стосується вона і самих юдеїв, і представників інших спільнот, котрі мешкають разом з ними:

10. Хто б то не був, чи з дому Ізраїля, чи з приходнів, що пробувають між вами, що їстиме хоч яку б кров, - я повернусь проти того, що їстиме кров, і викоріню його з-поміж його людей; 11. бо в крові – життя тіла, і я вам дозволив уживати її на жертovníку в покуту за ваші душі, кров бо чинить покуту, оскільки в ній життя. 12. Тим то й сказав я синам Ізраїля: ніхто з-поміж вас не сміє споживати крові, і приходень, що пробуває між вами, не сміє їсти крові. 13. Хто б то не був, чи з синів Ізраїля, чи з приходнів, що перебувають серед вас, коли вполює якусь дичину, чи птицю, яку можна їсти, нехай вицідить кров її й засипле землею. 14. Бо життя кожного тіла – це кров його; тим то й сказав я синам Ізраїля: Не їжте крові ні з якого тіла; а що кров то життя кожного тіла, то хто б її не їв – викорініться (Святе письмо, Книга Левіт 17, 120)¹⁷.

Зміст цього фрагменту мав бути відомий щонайменше тим представникам християнського духовенства, які безпосередньо знайомилися з текстом Біблії. Однак цей аргумент проти кривавого наклепу не міг спинити процес міфотворчості, котрий здатний долати будь-які межі логіки (тим більше, коли йдеться про настільки абстрактне явище, як релігійність). До того ж, на тезу про юдейську заборону вживання крові прибічники ритуального міфу могли відповісти контраргументами. По-перше, у забороні говориться про кров тварин, а не людей (і це, мовляв, не було випадковістю). А по-друге, навіть якщо більшість юдеїв і не помічені у кривавих ритуалах, то лише тому, що ці ритуали є таємними – і за ними стоять секти (кабалісти, хасиди чи взагалі

---

¹⁶ Biale, David. *Blood and Belief: The Circulation of a Symbol between Jews and Christians*. Berkeley, 2007. P. 5.

¹⁷ *Святе Письмо Старого та Нового заповіту*. Рим, 1963. Пер. О. Іван Хоменко. С. 120.

глибоко утаємничені школи, чиї назви залишаються невідомими), із якими звичайні віряни не контактують¹⁸.

В результаті уявлення про вживання християнської крові євреями стало усталеним міфом, що існує і по сьогодні.

Як зазначає Емілі Роуз (Emily Rose), деталізований міф кривавого наклепу був створений монахом Томасом у політично навантажених обставинах лише за кілька років після вбивства – тоді як безпосередньо після знайдення тіла слідство взагалі не проводилося.

У 1149 р. лицар Саймон де Новер через неспроможність виплати боргів вбив свого кредитора-єврея у лісі поблизу Норвіча (кредитор, можливо користувався французьким ім'ям Дельсаль чи Дельсо – його єврейське ім'я не відоме). І в якості захисту єпископ Вільям Тарб, котрому цей лицар служив, стверджував у королівському суді Лондона, що замість де Новера до відповідальності треба було притягти і банкіра, і загалом усю єврейську громаду Норвіча як винуватців смерті хлопця Вільяма, котра сталася за шість років до того¹⁹.

Так жертва була названа агресором, а насильство щодо неї – морально виправданим актом помсти. Ця логіка і надалі використовуватиметься в антисемітських проєктах: від локальних переслідувань до Голокосту.

У рамках судового процесу проти де Новера відбулося звинувачення усієї єврейської громади загалом, а не конкретного гіпотетичного єврея-злочинця. Атака на єврейську ідентичність стала основою кривавого наклепу. І у випадку суду над лицарем вона досягла своєї цілі: король Стефан I дав вказівку відкласти розгляд справи до кращих часів. Ці часи так ніколи і не настали: Саймон де Новер залишився на свободі і покарання за вбивство кредитора не поніс. А монах Томас, натхненний місією створення образу святого покровителя Норвіча з «мученика» Вільяма заради, зокрема,

---

¹⁸ Biale, David. *Blood and Belief: The Circulation of a Symbol between Jews and Christians*. Berkeley, 2007. P. 127, 166.

¹⁹ Rose, Emily M. *The Murder of William of Norwich: The Origins of the Blood Libel in Medieval Europe*. New York, 2015. P. 68-81.

підвищення доходів місцевого духовенства, розпочав роботу над своїм *magnum opus*²⁰. В результаті культ Вільяма з Норвіча став помітним явищем (хоча зрештою вбитий так і не був канонізований католицькою церквою), а сам кривавий наклеп – ефективною нарративною моделлю, вживаною для репресій проти євреїв.

Зазначимо, що у випадку епізоду в Норвічі наклеп сам по собі не призвів до судового переслідування, значного фізичного насильства або вбивств представників місцевого єврейського населення²¹. Але подальші випадки розгляду справ кривавого наклепу у Європі вже мали трагічні наслідки.

Наприклад, у травні 1171 р. у французькому графстві Блуа після звинувачень у ритуальному вбивстві дитини були спалені близько 40 євреїв²². Особливо шокуючим це виглядає на тлі того, що нібито вбита християнська дитина насправді не існувала. Тіло чи його залишки не були знайдені і не фігурували в якості доказів. Більше за те: жодна з місцевих родин навіть не заявляла про зникнення дітей в той період. А формальним приводом для слідства стала заява слуги місцевого дворянина: він начебто бачив, як зі шкур, котрі ніс євреї, випало щось, що злякало коней, яких цей слуга купав на річці. Із цього був зроблений висновок, що юдей втопив дитину²³.

Починаючи з XIII століття, християнське духовенство подекуди робило певні кроки для протистояння навалі наклепів. Цілий ряд понтифіків видавали булли, що засуджували кривавий міф та насильство проти євреїв через звинувачення у ритуальних вбивствах²⁴. Та в цілому кривавий наклеп як ідеологічний продукт християнської церкви виявився вельми успішним. І він став органічною частиною великих європейських репресивних проєктів по

---

²⁰ Rose, Emily M. *The Murder of William of Norwich*. P. 93-132.

²¹ Там само. P. 90.

²² Ehrman, Albert. The Origins of the Ritual Murder Accusation and Blood Libel. *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, 1976. Vol. 15, № 4. P. 85.

²³ Rose, Emily M. *The Murder of William of Norwich*. P. 162.

²⁴ Resnick, Irven M. Cruentation, Medieval Anti-Jewish Polemic, and Ritual Murder. *Antisemitism Studies*. 2019. Vol. 3, № 1. P. 113.

відношенню до євреїв: таких як вигнання з Англії (1290 р.) чи Іспанії (1492 р.), навіть якщо формальними обґрунтуваннями цих репресій проголошувалися підстави економічного чи релігійного характеру^{25 26}.

Згодом феномен кривавого наклепу шляхом культурного імпорту дістався східної Європи та царської Росії. На це значним чином вплинула інкорпорація Росією Польщі, де кривавий наклеп вже був усталеною традицією. І якщо у центральній Європі кількість подібних справ сходила нанівець у XVI-XVII століттях, то на європейському сході вони почали частішати з XVIII ст.

1.2. Кривавий наклеп у Російській імперії на тлі державної політики щодо євреїв

Першим відомим епізодом наклепу у російській історії, який структурно відповідав би вже сталому на той час міфу – себто, вбивству християнської дитини чи підлітка заради отримання крові (більш ранні історії, де мова йде про знущання євреїв над дорослими православними християнами, ми наразі не розглядатимемо) – стала справа Гавриїла з Білостока. За легендою, Гавриїл народився 1684 р. у селі неподалік польського міста Білосток, що від 1807 р. до 1919 р. знаходилося у складі Росії – звідси і походить значення цього сюжету саме у православній міфології. У квітні 1690 р. Гавриїл начебто був викрадений і вбитий місцевим євреєм-орендарем.

У XVIII ст. почав формуватися місцевий культ Гавриїла, що згодом призвів до його статусу святого мученика. Але на початку XIX слідчі, котрі займалися справою кривавого наклепу у Веліжі (про неї нижче), намагалися знайти будь-які архівні документи про обставини загибелі Гавриїла та його розслідування, аби додати їх до своєї справи – і їхня спроба виявилася марною.

---

²⁵ Bennett, Gillian. William of Norwich and the Expulsion of the Jews. *Folklore*. 2005. Vol. 116, № 3. 311-314 p.

²⁶ Katz, Ethan B., An Imperial Entanglement: Anti-Semitism, Islamophobia, and Colonialism. *American Historical Review*. 2018. Vol.123, № 4. 1190-1209 p.

Як і у випадку Вільяма з Норвіча чи епізоду у Блуа, історія вбитої у ритуальних цілях дитини була міфом без жодних матеріальних підтверджень. Втім, це не заважає існувати культу Гавріїла та його мощів: у 2012 році патріарх Московський та Всієї Русі Кіріл вклонився цим мощам під час візиту до Білостоку^{27 28}.

Історично значним інцидентом кривавого наклепу стала справа про зникнення чотирнадцятирічної Маріанни Адамович у Гродні 1816 року. За підозрою у вбивстві був заарештований завідуючий місцевою кагальною канцелярією Шолом Лапін. Згодом слідство було закрито: як з'ясувалося, дівчинка померла від природніх причин, а не насильницької смерті, і вся її кров знаходилася в тілі. Але у світлі справи цар Александр I у лютому 1817 р. видав спеціальний наказ, що забороняв подальші звинувачення євреїв у ритуальних вбивствах без матеріальних доказів і лише на основі забобонних уявлень²⁹.

Терміну виконання цього наказу не судилося бути довгим: вже у 1823 році у Веліжі розпочалася гучна справа про вбивство Фьодора Ємельянова, дитини у віці 3,5 років. Його тіло із колотими ранами було знайдене за межами міста і родина дитини заявила, що підозрює у його смерті євреїв – не конкретних, а загалом. Розслідування справи, заради якого Александр I дав доручення порушити власний наказ про ігнорування кривавих наклепів, тривало майже дванадцять (!) років: з травня 1823 по січень 1835-го. В якості підозрюваних були заарештовані більше сорока місцевих євреїв, декотрі провели в ув'язненні до дев'яти років, кілька осіб померли в неволі. Та в

---

²⁷ Панченко Александр. К исследованию «еврейской темы» в истории русской словесности: сюжет о ритуальном убийстве. *Новое литературное обозрение*, 2010. № 104. 79–113 с.

²⁸ Святейший Патриарх Кирилл поклонился святыням Белостока. *Русская православная церковь, официальный сайт Московского патриархата*.

URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/2413961.html/>. Дата звернення: 26 січня 2023 р.

²⁹ Соболевская О.А., Гончаров В.В., *Евреи Гродненщины: жизнь до Катастрофы*. Донецк, 2005. С. 235-236.

результаті усі затримані євреї були звільнені від суду та слідства, а винними у наклепі на юдеїв оголосили місцевих мешканок-християнок, які використали давні упередження проти євреїв і організували проти них заколот^{30 31}.

Втім, незважаючи на постійні фіаско кримінальних звинувачень проти євреїв у скоєнні антихристиянських ритуалів, феномен кривавого наклепу не вщухав, а тільки набирив обертів. Географія цих інцидентів поступово рухалася вглиб імперії, подалі від її західних кордонів.

Кривавий наклеп був одним з проявів комплексу соціальних відносин, зумовлених маргінальним становищем євреїв у Росії. Від обмежень щодо дозволеної географії розселення на території імперії (смуга осілості, котра була введена Єкатериною II у 1791 р. на тлі переділу польських територій і офіційно проіснувала аж до 1917 р., коли була скасована Тимчасовим урядом) до встановлених 1887 р. мізерних квот на отримання освіти євреями у старших класах та університетах (10% у смузі осілості, 5% за її межами, тільки 3% у Москві та Санкт-Петербурзі³²; при цьому наявність освітньої підготовки теоретично могло дозволити залишити смугу осілості та вести повноцінне професійне життя). І від умови переходу з юдаїзму до православ'я задля шансу на асиміляцію за межами містечок до специфічного антисемітського суспільно-політичного дискурсу кінця XIX-початку XX століть.

Хибним було б сприйняття становища євреїв як унікального через обмеження їхніх прав на тлі інших громад Російської імперії – де життя, майновий статус та гідність кожного громадянина завжди перебували під постійною загрозою з боку репресивної монархічної влади, схильної до brutального насильства при вирішенні усіх питань соціального характеру. Та

---

³⁰ Avrutin, Eugene M., *The Velizh Affair: Blood Libel in a Russian Town*. New York, 2018. P. 1-12.

³¹ *Еврейская энциклопедия*. Ред. д-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. Т. 5. СПб, 1910. С. 398-406.

³² Rogger, Hans. *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*. Berkeley, Los Angeles, 1986. P. 68.

втім у ситуації «єврейського питання» було дещо особливе: через ідеологічну роботу, яку проводили представники державного апарату та культури, євреї стали антиподом «справжніх росіян» («истинно русских») – уявних об'єктів конструювання російської ідентичності, що передбачала абсолютне підкорення існуючому ладу за моделлю «православ'я – самодержав'я – народність»³³. Звідси походить і образ єврея як джерела субверсій по відношенню до російської державності та сукупності негативних особистих рис: підступності, лицемірності, хижості, та водночас інтелектуальної ницості і боягузтва³⁴.

Додамо до цього резонансі антисемітські тексти, популярність яких виходила за межі імперії та історичні рамки її існування. Найвідомішим прикладом тут слугують «Протоколи сіонських мудреців» (1903 р.) – майстерно виконана підробка, що створила конспірологічне уявлення про всесвітній закат євреїв, ціллю якого є контроль над усім людством та усіма ресурсами планети³⁵. «Протоколи» можна вважати найзначнішим модерним прецедентом антиєврейської конспірології, хоча видання на цю тему почали з'являтися у Європі ще у XIX столітті.

Звичайно, наявність подібних політик не сприяла тому, аби євреї Російської імперії сумлінно підкорювалися її практикам. Для прикладу, незважаючи на 1400 актів, що регулювали життя євреїв на межі XIX-XX століть, у період 1880-1905 рр. лише від 500 до 1000 євреїв з їхньої загальної п'ятимільйонної громади в імперії перейшли у християнство, аби вирватися за

---

³³ Podbolotov, Sergei. "True-Russians" Against the Jews: Right-Wing Anti-Semitism in the Last Years of the Russian Empire, 1905–1917. *Ab Imperio*, 2001. Vol. 3. P. 191-220.

³⁴ Докладніше див. Harriet Murrav, *The Predatory Jew and Russian Vitalism: Dostoevsky, Rozanov, and Babel. Ritual Murder in Russia, Eastern Europe, and Beyond. New Histories of an Old Accusation*. Bloomington, 2017. P. 151-171; Гаухман Михайло, «Криві дзеркала»: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903-1914 р. (на прикладі Правобережної України). *Judaica Ukrainica*. 2012. Вип. I. 111–141 с.

³⁵ Детально про обставини створення цієї книги див. Скуратовский Вадим. *Проблема авторства «Протоколов сионских мудрецов»*. Киев, 2001. 260 с.

встановлені соціальні обмеження³⁶. Але частіше імперські практики щодо єврейського населення мали не довільний, а примусовий характер: мова йде, зокрема, про введений 1827 р. Ніколаєм I закон про рекрутинг євреїв до царської армії. І хоча сам по собі інститут тотального призову до армії вважається нормативним інститутом модерного націєтворення, у даному випадку мала місце виразна специфіка: якщо від інших народів імперії на термін служби (що становив 25 років) вимагалися рекрути у віці 18-35 років, то від євреїв – від 12 до 25 років³⁷. При цьому до армії насильницьким чином часто забирали єврейських дітей від восьми років, оскільки за відсутності свідочств про народження це було лише питанням чиновницького волюнтаризму³⁸. На думку Йоханана Петровського-Штерна, особливості процесу рекрутингу працювали як підтвердження реальних намірів уряду: зменшити єврейське населення смуги осілості та економічно його послабити³⁹.

Рекрутинг породив ще одне зловісне явище: хаперів (їдиш. חַפְּזִים, що в свою чергу походить від дієслова «хапати»). Так називали чоловіків, яких керівництво місцевих єврейських громад винаймало для виловлювання малолітніх єврейських хлопчиків і їхньої насильницької передачі до лав армії задля виконання квот, покладених на громаду – аби її керівництво unikнуло проблем із деспотичною царською владою⁴⁰. При цьому і хаперами, які безжалісно забирали дітей на очах їхніх батьків, і їхніми роботодавцями були саме євреї: виходячи із міркувань власної безпеки чи/та прибутку вони робили вибір на користь того, щоб знищувати чи калічити долі конкретних дітей

---

³⁶ Rogger, Hans. *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*. P. 35, 106.

³⁷ Петровский-Штерн Йоханан. *Евреи в русской армии. 1827-1914*. Москва, 2003. С. 45.

³⁸ Подольський Анатолій. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку ХХ століття. *Справа Бейліса: погляд із сьогодення. Тези міжнародної наукової конференції до 80-річчя закінчення процесу у справі Бейліса*. Київ, 28-29 жовтня 1993 р. Київ, 1994. С. 53-58.

³⁹ Петровский-Штерн Йоханан. *Евреи в русской армии*. С. 45-46.

⁴⁰ *Sokolievka/Justingrad. A Century of Struggle and Suffering in a Ukrainian Shtetl, As Recounted by Survivors to Its Scattered Descendants*. Ed. by Leo Miler and Diana E. Miller. New York, 1983. P. 6-10.

заради уявного блага усієї громади. Повернення цього сюжету ми побачимо під час аналізу подій Голокосту.

Згодом кривавий наклеп став складовою частиною похмурого явища погромів, які супроводжували останні десятиліття існування Російської імперії.

Інциденти масового брутального насильства проти євреїв та їхнього майна безумовно, були відомі задовго до часів Росії межі XIX-XX століть: і в античному світі, і в середньовічній Європі. Але як окреме періодичне явище політичного антиєврейського насильства погроми сформувалися саме в Російській імперії, і саме з російської мови цей термін був імпортований до міжнародного вжитку.

Кривавий наклеп, знову таки, не був єдиною причиною погромів – хоча дві великі погромні хвилі були спричинені вбивствами, в яких у суспільній уяві були звинувачені євреї. Мова йде по-перше про вбивство царя Александра II у Санкт-Петербурзі 1881 року, а по-друге – про вбивство підлітка Михайла Рибаченко у місті Дубосари (сьогодні – територія окупованого РФ анклаву «Придністровська Молдавська республіка») 1903 року. В обох випадках єврейська участь була перебільшена або цілком вигадана. Серед вбивць царя була лише одна єврейка Гєся Гельфман, яка не займала лідерські позиції серед заколотників, і тим більше цей теракт не позиціонувався як направлений на емансипацію євреїв: його метою організатори називали соціальну трансформацію Росії загалом. А дубосарського хлопчика вбив рідний дядько через конфлікт за спадок. Втім, як завжди у випадках кривавого наклепу, це не зупинило суспільну агресію, спрямовану на євреїв: через вбивство царя на сучасних російських, українських та молдовських територіях розпочалася хвиля з близько двохсот погромів впродовж 1881-1882 років, а смерть Рибаченка спричинила дводенний Кишинівський погром 6-7 квітня 1903 року. При цьому крім людських жертв (порівняно невеликих – до 50 осіб в обох

випадках), погроми принесли масове пошкодження єврейського майна та запустили хвилю еміграції євреїв з Російської імперії^{41 42}.

Отже, у державі, де наприкінці XIX століття мешкала найбільша у світі єврейська громада чисельністю близько п'яти мільйонів осіб⁴³, антисемітизм знаходився на фронті ідеологічних баталій та набирав матеріальних форм у вигляді масштабних спалахів насильства проти євреїв.

У цих декораціях і розпочалася справа Менделя Бейліса. Варто додати, що на її обставини впливала й місцева специфіка. Київ вважався центром російського православ'я і, хоча його через релігійне значення називали «другим Єрусалимом», життя євреїв в ньому навряд чи нагадувало утопію землі обітованої: активність чорносотенних організацій в місті була підвищеною, а антисемітські настрої успішно культивувалися імперською адміністрацією. В Києві відбувалися жорстокі погроми: зокрема, 18-20 жовтня 1905 року, коли євреї були звинувачені «патріотичними» погромниками у тогорічній демократичній революції. Тоді 100 євреїв було вбито, 406 поранено⁴⁴. Аби врятувати своїх знайомих євреїв від насильства, добропорядні православні мешканці Києва позичали їм свої ікони, щоб виставити їх у вікнах домівок – тоді погромники ці будинки оминали⁴⁵.

Для успішної фабрикації справи Бейліса, вочевидь, певну роль грав і місцевий фактор цькування різними спільнотами одна одною як спосіб владного керування *divide et impera*. Українська ідентичність перебувала у стані активного конструювання, ускладненому репресивною імперською

---

⁴¹ Gitelman, Zvi. *A Century of Ambivalence. The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present*. New York, 1988. P. 2-5.

⁴² Penkower, Monty Noam. The Kishinev Pogrom of 1903: A Turning Point in Jewish History. *Modern Judaism*. 2004. Vol. 24, №. 3. P. 187-225.

⁴³ Gitelman, Zvi. *A Century of Ambivalence*. P. XI.

⁴⁴ Khiterer, Victoria. The October 1905 Pogroms and the Russian Authorities. *Nationalities Papers*. 2015. Vol. 43, № 5. P. 788-803.

⁴⁵ Егорычева Мария. Мои воспоминания о деле Бейлиса. *Справа Бейлиса: взгляд із сьогодення*. С. 74-80.

політикою (згадаємо заборони публікацій українською мовою 1863 та 1876 років), і тому нерідко лідери думок українофільського напрямку були неприхильні до євреїв, користуючись негативними уявленнями та вбачаючи в них одне з джерел соціальної експлуатації українців. Це, в свою чергу, призводило до циркуляції усталених стереотипи. Наприклад, історик Микола Костомаров (1817-1885) був залучений як експерт до справи кривавого наклепу у Саратові 1853 року, і дав висновок про те, що «звинувачення євреїв, хоч і підтримувалося частково фанатизмом проти них, але не позбавлене історичної підстави»⁴⁶.

1.3. Сновидіння Бейліса та використання снів у російській криміналістиці

Слідство у справі Ющинського та суд над Менделем Бейлісом проходили в умовах підвищеного значення ірраціональних уявлень: за відсутності бодай якихось переконливих матеріальних доказів проти Бейліса, слідство та громадська думка (тієї частини громадськості, що підтримувала версію ритуального вбивства і бажала помсти євреям) були сфокусовані на містицизмі та духовній, у найширшому розумінні, сфері. Це призводило до абсурдних епізодів: починаючи, власне, з того, що нерелігійний Бейліс був звинувачений у «юдейському» ритуалі вбивства християнської дитини.

Риторика, що її брали на озброєння різні учасники процесу, часто прямо суперечила їхній соціальній ідентифікації та професійним вимогам, але натомість просувала антисемітський порядок денний. Найбільш показовим прикладом є «експертиза» київського психіатра Івана Сікорського (1842-1919), який за характером поранень Андрія Ющинського нібито зміг вирахувати етнічну належність вбивць:

---

⁴⁶ Любченко Володимир. Чинники формування поглядів М. Костомарова на “єврейське питання” та історію українсько-єврейських взаємин. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2011. № 19. С. 402-414.

...Виходячи з міркувань історичного та антропологічного характеру, [професор Сікорський] вважає вбивство Ющинського за його основними та послідовними ознаками – повільному знекровленню, тортурам, а потім умертвінню жертви – типовим у переліку подібних вбивств, що час від час повторюються як у Росії, так і в інших державах. Психологічною основою такого роду вбивств є... «расова помста і вендета синів Ізраїля» по відношенню до суб'єктів іншої раси⁴⁷.

В архівах справи збереглися як анонімні, так і підписані листи небайдужих громадян до прокурора Київського окружного суду із пропозиціями піддати Бейліса та Чеберяк гіпнозу, аби отримати їхні викривальні покази.

«Невже було би протизаконним, якби якій-небудь доктор чи професор навіював цій знаменитій парі, аби вони говорили одну лише правду?.. Якщо Бейліс винний, але буде виправдний, Боже, яка це буде страшна образа, якщо він буде на свободі», – побивалася така собі киянка Катерина Іванова⁴⁸. Надсилалися і «підтвердження» провини Бейліса, отримані шляхом ворожіння на картах та спіритичних сеансів зв'язку безпосередньо із вбитим Ющинським⁴⁹

Посеред подібних тверджень (що ними був сповнений судовий розгляд) у справі Бейліса цілком передбачувано виникла тема сновидінь.

Звернемося до снів самого звинуваченого – це дасть нам зрозуміти, в якому стані перебувала психіка людини, несправедливо звинуваченої не просто у вбивстві, але в участі у начебто існуючій багатовіковій кривавій традиції свого народу. У цьому випадку суб'єкт опиняється у ситуації символічного протистояння структурам, які за своєю міццю набагато перевершують конкретних слідчих та суддів: таким, як імперські уявлення про історію та релігію, громадські настрої та звичаї, усталені практики беззаконних переслідувань та насильства. А це, в свою чергу, робить морально-психологічне навантаження на суб'єкта багатократно сильнішим.

---

⁴⁷ *Діло Бейліса*. Т. 1. С. 31.

⁴⁸ Документи по справі Бейліса, ДАКО, Ф. 864, О. 10, С. 33; цит за. мікрофільм з архіву SRLF, 2005. OCLC: 62708728. Reel 1.

⁴⁹ Там само. С. 39.

Мемуари, видані Бейлісом в еміграції у Нью-Йорку (оригінальна публікація їдишем *פון מינע ליידען פון געשיכטע* 7 у 1925 р., англomовний переклад *The Story of My Sufferings* у 1926 р.) містять кілька фрагментів, пов'язаних із темою снів.

Для початку розглянемо сюжет, що, за свідченням Бейліса, переслідував його уві сні під час перебування під арештом в очікуванні суду.

Як пише Бейліс, він часто бачив жахи про те, що опинився в ситуації ще гіршій, аніж перебування у в'язниці: «Мене переслідували, вішали, били, наносили колоті рани». Ці виснажливі сновидіння ніби висмоктували його сили – та з іншого боку, після них Бейліс навіть з радістю прокидався у своїй знайомій вже камері, а не в тюрмі зі снів⁵⁰.

Цікаво, що Бейліс у цьому фрагменті сам дає тлумачення таких сновидінь. Точніше, функції, яку вони, вочевидь, виконували для нього як сновидця. Спробуємо інтерпретувати цей сюжет з психоаналітичної перспективи.

У своїй роботі «По той бік принципу задоволення» (*Jenseits des Lustprinzips*, 1920) Зигмунд Фройд запропонував розуміння нічних жахів, що їх бачили солдати, постраждалі у Першій світовій війні. Він відкидає розуміння повторюваних жахів як намагання психічного апарату постраждалого повернутися до травматичної ситуації: «...Це означало б неправильне розуміння природи снів. Виходячи з цієї природи, більш логічними були б сні про нормальний стан здоров'я або очікуване одужання»⁵¹. Він також зазначає, що повторювані жахи людей, які страждають на травматичний невроз (а несподіваний арешт Бейліса та його утримання під вартою цілком підпадають під цю категорію), не є реалізацією несвідомого бажання покарання через відчуття провини (тут Фройд дискутує із своїм раннім твердженням у «Тлумаченні сновидінь», де описав концепцію снів

---

⁵⁰ בייליס מענדעל . די געשיכטע פון מינע ליידען . ניו יארק , 1925 . 79

⁵¹ Freud, Sigmund. *Beyond the Pleasure Principle*. Auth. trans. by C.J.M. Hubback. London, Vienna, 1922. P. 8-10.

саме як форму здійснення бажань)⁵².

Далі Фройд описує поняття потягу до смерті (танатосу, від грец. Θάνατος), що було вперше запропоноване Сабіною Шпільрейн (Sabina Spielrein, 1885-1942) у роботі «Деструкція як причина становлення» (*Die Destruktion als Ursache des Werdens*, 1912). І цей потяг, на думку Фройда, є водночас потягом до спокою, оскільки таке уявлення базується на сприйнятті смерті або не-існування як часу до народження людини, коли вона перебувала у стані, позбавленому травм та життєвих випробувань⁵³.

Імпульс розвитку цієї концепції нічних жахів надав британський психоаналітик Вілфред Біон (Wilfred Bion, 1897-1979). У роботі «Навчання через досвід» (*Learning from Experience*, 1962) Біон сперечається із популярною, «народною» теорією походження жахів: «Колись казали, що людина прокидається в паніці тому, що має розлад шлунку, і через це бачить жахи. Моя ж версія: сплячий пацієнт знаходиться в паніці, тому що в нього немає жахів – він не може ані прокинутися, ані заснути; він страждає на відсутність психічного травлення»⁵⁴.

Таким чином, Біон говорить, що нічний жах є засобом «перетравлення» важкого психічного матеріалу, після чого людина зможе прокинутися в нормальному, не панічному стані. І ми можемо успішно використати цю модель щодо сновидінь Бейліса: адже він сам у мемуарах стверджує, що прокидався після важких кошмарів із відчуттям полегшення навіть у такій специфічній обстановці, яку царська в'язниця. Тобто, кошмари у цьому випадку слугували психічним інструментом для перетравлення реальності. Згода Бейліса передувала теорії Біона.

Сам сюжет із переслідуваннями та насильницькою смертю, вочевидь, був інспірований характером звинувачень проти Бейліса: адже з історії

---

⁵² Freud, Sigmund. *Beyond the Pleasure Principle*. P. 38.

⁵³ Там само. С. 26-53.

⁵⁴ Bion, Wilfred Ruprecht. *Learning from Experience. The Complete Works of W.R. Bion*. Volume IV. Milton Park, Abingdon, Oxfordshire, 2014. P. 276.

кривавого наклепу було відомо, що він часто призводив до жахливих покарань євреїв за начебто скоєні вбивства християнських дітей. При цьому сам Бейліс зазначав, що після таких нічних жахів він ще дужче чекав на суд, аби довести свою невинуватість, оскільки був впевнений, що до його аргументів та доказів на його користь дослухаються⁵⁵. Тобто, реальність після сну та перспектива суду для нього були меншим випробовуванням, аніж кошмарні нічні видіння. Хоча зрештою це означало, що терор нічний після пробудження (що супроводжувалося нетривалим душевним полегшенням) змінювався терором денним.

З історіографічної точки зору надзвичайно цінним є інший епізод, пов'язаний із сновидіннями, який Бейліс наводить у своїх мемуарах: намагання слідчих використати матеріал його снів для доказу відповідальності за вбивство Андрія Ющинського.

У главі з промовистою назвою «Каторжник з людським серцем» Бейліс описує, як у камері з ним одного разу опинився поляк на прізвище Пашковський: вбивця-рецидивіст, котрий очікував на сибірську каторгу. Перед тим, як відправити його до Сибіру, слідчі викликали Пашковського та попросили розповісти про зміст його розмов із Бейлісом – а також про те, що Бейліс, можливо, говорив уві сні, аби ці слова можна було використати в рамках розслідування його справи. Про це ув'язнений сам розповів Бейлісу після повернення до камери, зазначивши, що слідчим він сказав, ніби розмов Бейліса під час сну ніколи не чув, і що подібні методи роботи він сприймає як ознаку повної відсутності будь-яких переконливих доказів⁵⁶.

Наскільки реальним могло бути використання нічних несвідомих, неконтрольованих розмов Бейліса в якості звинувачення проти нього у суді? Відповідь на це теоретичне питання міститься безпосередньо у стенографії судового розгляду.

---

⁵⁵ בייליס מענדעל . די געשיכטע פון מיינע ליידען . 80.

⁵⁶ Там само. С. 67-69.

Звернемося до показів Віри Чеберяк, що вона їх дала у залі суду в статусі свідка 2 жовтня 1913 р. У наведеному фрагменті Чеберяк відповідає на питання захисника Бейліса Дмитра Григоровича-Барського:

Григорович-Барський: Коли вас допитував слідчий 26 липня, чи не казали ви, що стали висловлювати підозри по відношенню до Менделя Бейліса внаслідок того, що вам сказала Ющинська – ніби їй наснився якийсь сон про те, що євреї зарізали покійного Андрюшу? Чи не казали ви про це?

Свідок: Ніби говорила, але точно не пам'ятаю.

Григорович-Барський: Між іншим, в той момент ви не розповіли судовому слідчому про випадок, про який вам розказали син Женя і ваша донька Люда? (Мова йде про нібито напад Бейліса на Ющинського та сина Чеберяк, що стався за якийсь час перед вбивством – Є.М.)

Свідок: Я не можу точно пригадати.

Григорович-Барський: Я просив би цей факт засвідчити, що у показі від 26 липня, том II, вона не передала подію в тому вигляді, в якому описує її зі слів дітей, а казала про те, що звинувачує Бейліса внаслідок вказівки Ющинської, ніби їй наснився якийсь сон⁵⁷.

Уточнимо для розуміння ситуації, що в той час, як сторона обвинувачення вважала Бейліса вбивцею Ющинського, сторона захисту просувала версію про те, що його вбили Віра Чеберяк із спільниками з кримінальних кіл безпосередньо у будинку Чеберяк. Захисник Бейліса посилається на те, що Чеберяк нібито чула про сон від родички Ющинського – вочевидь, його тітки Наталії, з якою Чеберяк зустрілася біля печери, де був знайдений труп⁵⁸. В той же час, у письмових показах Ющинської згадок про сон нема, і вона нікого (зокрема і євреїв) не називає в якості можливих вбивць⁵⁹. Отже, захисник Бейліса спеціально говорить про сон, в якому хлопчика вбивали євреї – і опосередковано вказує на нелегітимність подібного «доказу».

Далі, 8 жовтня, у стенограмі фігурує ще одне сновидіння, про яке розповідає знайома Чеберяк Катерина Дьяконова (теж в якості свідка) прокурору Оскару Віпперу:

Свідок: Я збиралася їхати з Києва. Я їй (Чеберяк – Є.М.) кажу: знаєте,

---

⁵⁷ Дґло Бейліса. Т. 1. С. 313.

⁵⁸ Там само. С. 304.

⁵⁹ Там само. С. 87-92.

мені наснився сон про те, ...що у килимі загорнутим лежав Андрюша у вашій великій кімнаті. Вона каже: будь ласка, ти там не розповідай слідчим, Полищуку, ти усім розповіси – і почала мені погрожувати, якщо я про це говоритиму. Після цього в неї килима вже не було.

Прокурор: Тобто вам спочатку наснився сон, про який ви розповіли Чеберяковій, а вже після того Раввич вам пояснила, що бачила труп? Тобто спочатку сон, а потім вже Раввич підтвердила ваше сновидіння? *Це дуже важлива обставина* (курсив мій – Є.М.)⁶⁰.

Згадана Адель Раввич була подругою Чеберяк, яка начебто бачила труп Ющинського в будинку останньої. Через погрози Чеберяк вона емігрувала до Америки і не брала участі в засіданнях суду. 23 жовтня під час судових дебатів Віппер говорить про сон Дьяконової як про спробу дискредитації посібників Чеберяк із наміром несправедливо звинуватити їх у вбивстві замість Бейліса:

Прокурор: Тут ще є сон, який бачила (Дьяконова), що труп був загорнутий у килим. Якщо ми зіставимо це сновидіння із тим, що розповів у показах свідок Вишемирський, який несподівано надав надзвичайно важливий факт, почутий від Раввич, що вона, зайшовши у квартиру В. Чеберяк, наштовхнулася на труп, котрий лежав чи то у ванні, чи то у килимі... Ми знаємо, свідку Раввич її знайома казала, що вона думає, що це справа єврейських рук. Все це брехня! От якими сновидіннями, килимами та масками намагаються посилити звинувачення проти Рудзинського, Сингаєвського та Латишева⁶¹!

Під «маскою» Віппер має на увазі кілька епізодів зустрічей Раввич на вулиці із невідомою їй людиною у масці, коли незнайомиць нібито розповідав їй про обставини вбивства Ющинського у квартирі Чеберяк⁶².

Таким чином, сновидіння дійових осіб судового розгляду були частиною цього процесу, хоч би яким абсурдним це не здавалося з точки зору такої начебто раціональної дисципліни як криміналістика. Цього вимагала сама логіка справи, побудованої на містичних звинуваченнях, що не мали нічого спільного з реальними обставинами. І в такому контексті процитована вище репліка прокурора Віппера про сновидіння була політичним лицемірством: немає сумнівів, що якби у слідства були якісь відомості про сні звинуваченого, котрі могли бути використані проти нього (саме задля цього їх і прагнули отримати слідчі від співкамерника Бейліса), це неодмінно сталося

---

⁶⁰ Дґло Бейліса. Т. 1. С. 623.

⁶¹ Дґло Бейліса. Т. 3. С. 29.

⁶² Дґло Бейліса. Т. 1. С. 25.

би.

Використання снів в якості свідчень або щонайменше наративних драйверів справ кривавого наклепу має довгу історію – починаючи з історії Вільяма з Норвіча, а точніше з її опису монахом Томасом. Функціональна присутність сновидінь у такого роду надприродних наративах, як кривавий наклеп, є цілком логічною. Адже ці наративи створені упередженнями, забобонами та містичними уявленнями, що є більшою мірою поживним ґрунтом саме для практик контактування із сакральним та/чи потойбічним світом, аніж для кримінальних розслідувань: останні у випадках антиєврейських наклепів просто не мали матеріальної доказової бази, нестачу якої репресивний апарат і мав компенсувати використанням таких абстрактних «доказів», як сновидіння.

Але репресивні структури влади не мусять миритися з реальністю для доведення провини громадянина – він є винним за визначенням. На цьому тлі вражають аналогії між використанням сновидінь у криміналістиці Росії на початку ХХ ст. та нашим часом.

2019 року в російському науковому журналі «Закон и право» були опубліковані висновки дисертаційного дослідження «Проблемні питання явки з повинною невикритих убивць. Використання сновидінь у криміналістиці». Його автори – Ніколай та Валентина Китаєви, доценти університетських кафедр юриспруденції та криміналістики, обидва є кандидатами юридичних наук – стверджують, що до правоохоронних органів Росії щоденно з власної волі приходять люди, які колись вчинили вбивства, не понесли покарання, а нині страждають від жахливих сновидінь про своїх жертв. Ці сні змушують їх переживати каяття, звертатися до поліції, надавати детальні описи обставин скоєних злочинів і отримувати заслужену кару:

Наше вивчення джерел, що стосуються проблем явки з повинною, аналіз конкретних кримінальних справ дозволяють дійти наступного висновку: знання співробітниками правоохоронних органів особливостей сновидінь осіб, які вчинили вбивства, дає можливість у ряді випадків вміло використовувати

психологічний стан невикритих злочинців задля отримання від них явок з повинною⁶³.

Використання сновидінь у подібній ситуації, на наш погляд, виглядає вкрай сумнівним інструментом для підтвердження винуватості громадян у державі, де обсяг обвинувальних вироків у кримінальних справах (на час публікації процитованого дослідження) і без того становить 99,49%. Голова Слідчого комітету РФ Александр Бастрикін вказував, що цей результат є свідченням «стабільності та якості» роботи працівників його відомства – порівнюючи ці цифри із 20% обвинувальних вироків у країнах Європи («Вони ще й пишаються своїми результатами», – саркастично зазначив чиновник на адресу європейських колег)⁶⁴.

За умов державного прагнення покарати майже будь-якого обвинуваченого громадянина, ми можемо з легкістю уявити, як саме були би використані нічні жахи Менделя Бейліса історичними попередниками сьогоденних російських слідчих, якби їм про ці жахи стало відомо. Генеалогічний зв'язок між царською поліцією та нинішніми силовими органами РФ прослідковується дуже чітко саме через їхній утилітарний інтерес до сновидінь.

1.4. Спадщина справи Бейліса

Суд над Бейлісом завершився виправданням звинуваченого 28 жовтня 1913 року. При цьому певні характерні риси цієї справи мають високу цінність для подальшого аналізу тоталітарних антисемітських проєктів, тому ми пропонуємо оглянути їх наприкінці цього розділу нашої роботи.

---

⁶³ Китаев Николай, Китаева Валентина. Проблемные вопросы явки с повинной незоблаченных убийц. Использование сновидений в криминалистике. *Закон и право*, 2019. №4. С. 143-145.

⁶⁴ Уровень оправдательных приговоров по делам СК составляет около 0,5% в год. Глава СК Александр Бастрыкин объяснил это стабильностью и качеством работы. *ТАСС*. 1 марта 2019 г. URL: <https://tass.ru/obschestvo/6174427>. Дата звернення: 15 лютого 2023 р.

1.4.1. Уявна амбівалентність результатів суду «над євреями»

У публікаціях, присвячених справі, часто зустрічається думка про те, що присяжні виправдали Бейліса, але при цьому підтвердили ритуальну версію вбивства (див. напр. фрагмент із мемуарів відомого своїм антисемітизмом публіциста Васілія Шульгіна 1970-го року написання: «Ті, хто хотів засудити Бейліса, програли. Суд присяжних його виправдав. Ті, хто хотів довести ритуал, виграли. Той самий склад присяжних ритуал визнав». При цьому сам Шульгин вважає, що мав місце не ритуал, а його «підробка», симуляція заради обвинувачення євреїв⁶⁵).

Таким чином справа Бейліса нібито завершилася виправданням de jure однієї конкретної особи єврейського походження, але de facto доведенням провини усього єврейського народу в існуванні ритуалу вбивства християнських дітей.

Втім стенографічний запис висновку присяжних спростовує це уявлення.

У своєму виступі у фіналі судового розгляду старшина присяжних Макарій Мельников зачитує узгоджені відповіді на два питання:

- 1) чи доведено факт вбивства Андрія Ющинського та фізіологічні характеристики його поранень. Відповідь – «Так, доведено»;
- 2) чи є винним Бейліс у тому, що він у змові із іншими невстановленими особами, спонуканими «релігійним бузувірством», спланував вбивство та забрав життя Ющинського. Відповідь – «Ні, не винний»⁶⁶.

Після цього суддя оголошує Бейліса вільним і процес завершується. Таким чином, присяжні насправді не підтвердили ритуальну версію вбивства: оскільки у першому питанні вона не згадується жодним словом, а на друге питання, де дійсно згадується релігійний мотив, вони дали заперечну відповідь.

---

⁶⁵ Шульгин Василій. *Последний очевидец. Мемуары. Очерки. Сны*. Москва, 2002. С. 559-563.

⁶⁶ *Дело Бейлиса*. Т. 3. С. 300.

Уявлення про те, що ритуальна версія вбивства нібито була підтримана вироком, на нашу думку, є результатом інформаційних маніпуляцій з ідеологічною ціллю. Найпершу згадку про те, що ритуальний характер вбивства був визнаний присяжними, ми знаходимо у репортажі з фінального засідання суду ультраконсервативної газети «Новое время», що займала виразно антисемітську позицію. Але у цьому матеріалі його анонімні автори (підписані як «наші кореспонденти») спираються не на рішення присяжних, а на суб'єктивні судження невідомих осіб, які начебто були присутні на засіданні та коментували почутий вирок: «Деякі із полегшенням зітхають: «Бог з ним, із Бейлісом. Набагато важливіше, що ритуальне вбивство визнали»⁶⁷. Газета подала цю ремарку таким чином, ніби присяжні визнали багатоговікове звинувачення на адресу євреїв як реальний мотив вбивства Ющинського.

1.4.2. Широка присутність у культурі та медіа як структурна частина справи Бейліса

Джон Клір (John Klier) зазначав, що починаючи з 1881-1882 років погроми стали *модерним* явищем у сенсі задіяння сучасних засобів зв'язку: залізниці, телеграфу та, головне, преси. Газети та інші друковані матеріали слугували засобом широкого розповсюдження неправдивих відомостей та чуток, що відігравали значну роль в ініціюванні погромів. Ще більш важливим є те, що медіа створювали *ідею* антиєврейського погрому у суспільній уяві, пропонуючи, фактично, робочий сценарій для наступних інцидентів⁶⁸.

У справі Бейліса використання медіа вийшло на наступний рівень: можна впевнено стверджувати, що місце цієї справи в історії забезпечило саме

---

⁶⁷ Д'яло Бейліса. *Новое время*. 1913. №13518. С. 2-3.

⁶⁸ Klier, John. *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881-1882*. Cambridge, New York, 2011. P. 59.

її широке висвітлення у ЗМІ та інших проявах масової культури, на кшталт кіно та театру. Лише протягом 1911-1913 років в Російській імперії були видані більше 80 книг та брошур про справу Бейліса з аргументацією на користь кривавого наклепу або проти нього⁶⁹. Великий інтерес до справи спостерігався не тільки в Росії, а і в Європі та Америці: так, восени 1913-го року у Нью-Йорку демонструвалися шість їдишомовних театральних постановок, присвячених суду над Бейлісом⁷⁰. Газети Російської імперії на базі справи Бейліса опанували жанр судової серіалізації, щоденно друкуючи репортажі з Києва – з акцентами, зумовленими політичною позицією кожного видання. Так працювало вже згадане вище «Новое время» і, наприклад, найперша їдишомовна газета Російської імперії «דער פֿרײַנד» («Друг»). Редакція, яка на той час розміщувалася у Варшаві, друкувала щоденні новини про хід київської справи у спеціальній рубриці «Суд над Бейлісом: день 1» (і далі в порядку нумерації). Для надзвичайно впливової протягом десятиліття газети це стало, вочевидь, останнім гучним у соціальному сенсі проєктом: вона закрилася, переважно через фінансові причини, того ж місяця, коли Бейліса було виправдано – у жовтні 1913-го⁷¹.

Загалом, медійна та культурна складова справи Бейліса стосувалася не тільки висвітлення суду, а й формування суспільної уяви про саму сутність кривавого наклепу, і вироблення персонального ставлення аудиторії до цього міфу та «єврейського питання» як такого.

1.4.3. Експлуатація кривавого наклепу в залежності від політичних цілей

Справа Бейліса після Жовтневої революції 1917 року спочатку активно

---

⁶⁹ *Дело Менделя Бейлиса. Материалы Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства о судебном процессе 1913 г. по обвинению в ритуальном убийстве.* Санкт-Петербург, 1999. С. 25.

⁷⁰ Berkowitz, Joel. The "Mendel Beilis Epidemic" on the Yiddish Stage. *Jewish Social Studies, New Series.* 2001. Vol. 8, №. 1. 199-225 p.

⁷¹ Abrevaya Stein, Sarah. *Making Jews Modern. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires.* Bloomington, Indianapolis, 2004. P. 204-205.

інтегрувалася у нову державну міфологію. Наочним прикладом того, як трансформувалося представлення цієї справи, є передмови літератора та державного діяча радянського періоду Владіміра Бонч-Бруєвича (1873-1955) до двох видань його книги «Знаменіе времени». У передмові 1914 року, тобто ще за царських часів, Бонч-Бруєвич покладає відповідальність за репресії проти Бейліса на працівників київської поліції, через яких ця справа нанесла «так багато шкоди суспільному життю Росії». Але у передмові до другого (вже радянського) видання 1921 року автор розмірковує про антисемітизм білогвардійців та поляків, котрі стояли за єврейськими погромами в часи Громадянської війни. На цьому тлі справа Бейліса стає артефактом минулої епохи, про який радянському читачеві (вочевидь, далекому від будь-якого антисемітизму) «корисно пам'ятати», оскільки чорносотенці із часом перетворилися на білогвардійців⁷². А у радянській реальності нові «справи Бейліса» начебто були неможливі – що абсолютно не відповідало дійсності⁷³.

Визначним твором радянської історіографії, присвяченим суду в Києві, стала книга юриста та правознавця Александра Тагера (1888-1939) «Царская Россия и дело Бейлиса. К истории антисемитизма». Ця надзвичайно деталізована, багата на використання архівних джерел робота була видана двічі, у 1933 та 1934 роках. Після того книга Тагера у СРСР більше не перевидавалась, оскільки вже у кінці 30-х років її політичний зміст був неприйнятним.

Згодом тональність висловлювань ідеологічної індустрії СРСР щодо «єврейського питання» зміниться кардинальним чином: симпатизуюча євреям позиція уступить місце хижому антисемітизму. Через це і справа Бейліса

---

⁷² Бонч-Бруєвич Владимир. *Знаменіе времени. Убийство Андрея Ющинского и дело Бейлиса (Впечатления Киевского процесса)*. Москва, 1921. С. 7-16.

⁷³ Детальніше про справи кривавого наклепу радянського періоду див. Vemporad, Elissa. *Legacy of Blood. Jews, Pogroms, and Ritual Murder in the Lands of the Soviets*. New York: Oxford University Press, 2019. 238 p.

надовго зникне з радянських медіа та історичних розвідок. Рідкісними стануть її друковані згадки: на кшталт спогадів письменника Євгена Кротевича (1884-1968) «Київські зустрічі». У своїх мемуарах, виданих 1965 року невеликим за радянськими мірками накладом у 13 тисяч екземплярів, Кротевич в контексті кількох відомих культурних фігур (Владимір Короленко, Марія Заньковецька, Ганна Затиркевич-Карпинська) згадує суд на Бейлісом⁷⁴. Та втім подібні згадки були виключенням майже до самого кінця існування СРСР, а перша міжнародна наукова конференція, присвячена справі Бейліса, пройшла в Україні вже за часів незалежності – «Справа Бейліса: погляд із сьогодення», яка була організована Інститутом національних відносин і політології НАН України 28-29 жовтня 1993 року в Києві.

Підсумовуючи зміст даного розділу, пропонуємо наступні висновки.

Кривавий наклеп – звинувачення євреїв у ритуальних вбивствах християнських дітей – виник у політичних обставинах і був тісно пов'язаний з динамікою влади у державах Європи. Незважаючи на те, що прецеденти наклепів не мали доказового підґрунтя та часто спростовувалися внаслідок судових розглядів, ці звинувачення часом призводили до трагічних результатів для місцевих єврейських громад, котрі піддавалися репресіям, включно із фізичним знищенням.

Справа Менделя Бейліса викликала значний міжнародний резонанс через те, що станом на початок ХХ ст. випадки кривавого наклепу в європейському контексті вже частіше сприймалися як архаїчна екзотика. Оскільки судовий процес був надзвичайно навантажений політично, а вимоги об'єктивного слідства з самого початку ігнорувалися, слідчі царської поліції намагалися використати сновидіння Бейліса для того, аби довести його провину у вбивстві Андрія Ющинського. В той же час сам Бейліс залишив свідчення про сни, що відображали його психічний стан: людини, яка

---

⁷⁴ Кротевич Євген. *Київські зустрічі*. Київ, 1965. С. 95-107, 138-139, 143.

опинилася у жорнах репресій, і яка проживала терор і вдень, і вночі.

РОЗДІЛ 2

СНИ «ОСТАТОЧНОГО ВИРІШЕННЯ»: ГОЛОКОСТ У СНОВИДІННЯХ ЄВРЕЇВ

2.1. Нацистська ідеологія: семіотичні стратегії, культурні та законодавчі запозичення

Поясненню того, як і чому у Німеччині ХХ століття постав грандіозний за своїми наслідками антисемітський проєкт, присвячено багато наукових досліджень та теорій. Серед причин найчастіше називають антисемітизм, начебто притаманний німецькому суспільству, та панівне відчуття поразки у Першій світовій війні. Заради компенсації цієї поразки громадяни і підтримали Адольфа Гітлера у його боротьбі із великою кількістю уявних супротивників – центральне місце серед яких було відведено євреям.

Питання історичних причин Голокосту виходить за межі нашого дослідження. Зазначимо лише, що задум та ефективне втілення настільки масштабної геноцидної операції навряд чи можна пояснити єдиним чи кількома резонами. Тим більше, що багато з цих резонів суперечитимуть один одному та фактам реальності. Однак згадані вище антисемітизм та ресентимент, хоча вони й навряд чи мали виняткову значимість у новітній політичній історії Німеччини до постання нацизму, цілком могли бути ефективно використані Гітлером: як репресовані почуття, що до певного часу приховувалися німецьким суспільством від самого себе. За влучним виразом Володимира Єрмоленка, «гітлерівський режим несе повну відповідальність за свої злочини, але він не створив своїх жахливих доктрин з нічого. Вони були породжені темними течіями інтелектуальної історії Європи, що існували паралельно до течій просвітницьких та прогресивних»⁷⁵. Вочевидь саме тому

---

⁷⁵ Єрмоленко Володимир. *Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі ХІХ-ХХ століть*. Київ, 2022. С. 321.

політичний проєкт Гітлера, що попервах здавався маргінальним, зміг у вельми стислий термін захопити абсолютну владу у Німеччині, потім поширити її на значну частину Європи, частково встановити вплив в Африці та Азії, і, врешті, посягнути на тотальну ліквідацію усіх євреїв світу.

В рамках нашої роботи важливим здається наголосити на такій особливості Голокосту: нацистський режим намагався знищити євреїв та одночасно приховувати це знищення, вдаючи, ніби оперує у «цивілізованій» системі моральних координат. Спеціально для цього був вигаданий та постійно розширювався такий собі словник евфемізмів, що їх використовували нацисти для маскуванню своєї діяльності.

Так, масова ліквідація була названа «остаточним вирішенням єврейського питання» (нім. *Endlösung der Judenfrage*) – саме тому це усталене формулювання ми у своїй роботі наводимо у лапках, як маскувальну назву геноцидного проєкту, що не вказує на його реальний зміст. Газові камери у концтаборах називалися «банями» (нім. *Badeanstalten*), а крематорії – «спеціальним обладнанням» (нім. *Spezialeinrichtungen*)⁷⁶. Брутальне, всеохоплююче насильство паціфікувалося мовою. Таким чином нацистський режим створював символічний простір, в якому практика тотального знищення євреїв наче не існувала – хоча щодня ця практика призводила до репресій та вбивств людей, які повністю розуміли, що відбувається навколо них та з ними самими.

Оманлива термінологія також слугувала зручним інструментом для того, аби пересічні «арійські» громадяни могли ігнорувати страшні злочини, що коїлися на їхніх очах і від їхнього імені, продовжуючи вести життя, наближене до звичайного – доти, поки це було можливо. Згодом ці наративи використовувалися безпосередніми виконавцями переслідувань та вбивств

---

⁷⁶ *The Holocaust Chronicle*. Marilyn J. Harran, Dieter Kuntz, John Roth, and others. Lincolnwood, 2000. P. 215.

євреїв для того, аби вже після війни заперечувати звинувачення на свою адресу. Наведемо цитату із спогадів унтершарфюрера СС Франца Сухомеля про його діяльність у таборі смерті Треблінка:

...Приїхали три потяги... Вагони були французькі, з листового заліза. Із п'яти тисяч євреїв, що їх доправили в Треблінку, три тисячі були мертві. [Вони померли дорогою], відкрили собі вени, або й просто... Ми вивантажували ледь живих і півпритомних. У вагонах з Кельце і ще чортзна-звідки мертвих була щонайменше половина. ...Тисячі тіл просто поскидали купою [на платформу], наче дрова. Вцілілі євреї два дні чекали тут своєї черги, бо в невеликих газових камерах уже не ставало місця. Вони працювали тоді і день і ніч.

... Як і дехто з моїх приятелів, я був наче громом прибитий. Нам ані слова не сказали, не пояснили... Ми не знали, що там убивають людей... Мені сказали: «Фюрер наказав здійснити операцію переміщення. Це наказ Фюрера». ...Слово «убивство» не вживали.

[У Треблінці] Штаді, старший сержант, усе нам показував... Ми саме проминали газову камеру, коли раптом двері відчинилися... Тіла посипалися звідти, як мішки картоплі. Звичайно, ми були збіса нажахані. Ми повернулись, посідали на свої валізи й заплакали, як малі діти⁷⁷.

Власне, про значення символічного простору для циркуляції та підживлення антисемітської міфології писав особисто Гітлер у своїй книзі спогадів та політичних прокламацій *Mein Kampf* (оригінальна публікація – 1925 р.). Книга містить ряд висловлювань, важливих для розуміння подальшої Гітлерівської траєкторії. Так, автор пригадує, як його антисемітизм остаточно сформувався внаслідок «розуміння» діяльності євреїв у культурі, де вони нібито просували глупство, бруд та сексуальність, до якої Гітлер підходив з ультрапуританських позицій:

Звинувачення на адресу євреїв для мене стали чимсь серйозним тої миті, коли я ознайомився із їхньою діяльністю у пресі, мистецтві, літературі та театрі. Усі добropорядні застереження тут не допомагали. Треба було лише кинути оком на рекламні плакати та продивитися імена людей, котрі були авторами того жахливого сміття, що на них рекламувалося. Це була чума, духовна чума – гірша за Чорну смерть з давніх часів – і нею заражали людей⁷⁸!

Гітлер використовує відомий троп «перенасиченості» євреїв серед діячів

---

⁷⁷ Ланцман Клод. *Шоа*. Пер. Марії Абрамової. Київ, 2022. С. 70-72.

⁷⁸ Hitler, Adolf. *Mein Kampf*. Trans. by Ralph Manheim. Boston, New York, 1999. P. 57-58.

культури та мистецтва у Німеччині. Але, згідно із офіційними даними станом на 1933 рік, лише 2% музикантів у країні були євреями, 5,1% редакторів та письменників, 3% танцівників та акторів, 2,4% художників, 1,6% фотографів та операторів, та 6% режисерів та продюсерів⁷⁹. Враховуючи те, що частка євреїв у загальному населенні Німеччини на той час становила 0,76% – 523 000 осіб – їхня «перенасиченість» була такою самою фантазією, як і інші нацистські ідеологеми.

Також зі слів Гітлера виходить, що це саме створювані євреями культурні твори провокували антисемітську реакцію. І в якості відповіді «єврейській» системі образів (в тому вигляді, в якому вона існувала в його уяві) він вирішить створити свою власну – що призведе до постановня у нацистській Німеччині суспільства концентрованого спектаклю, за формулюванням Гі Дебора⁸⁰.

Звернемо увагу на інші фрагменти *Mein Kampf*, де Гітлер вживає конспірологічну паранойяльну метафорику: євреї використовують мову лише для перекручування сенсів, а єврейська держава ніколи не мала фізичних кордонів і тому вона присутня всюди, бо євреї завжди створювали свою «державу у державі»⁸¹.

У зв'язку з темою відсутності територіальної ідентифікації євреїв порівняємо повсюдно використану автором ідіому «міжнародний єврей» із радянським кліше «безрідні космополіти», що увійшло в обіг сталінської пропаганди кількома десятиліттями пізніше⁸².

Нарешті, одним з центральних елементів нацистської пропаганди з часом

---

⁷⁹ Herf, Jeffrey. *The Jewish Enemy. Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust*. Cambridge, MA, and London, UK, 2006. P. 35-36.

⁸⁰ Debord, Guy. *Comments on the Society of the Spectacle*. Trans. by Malcolm Imrie. London, New York, 1990. P. 8-11.

⁸¹ Hitler, Adolf. *Mein Kampf*. P. 62-63, 150.

⁸² У свою чергу, Гітлер позичив це формулювання у видатного американського промисловця Генрі Форда, який у 1920 опублікував антисемітську збірку *The International Jew*, що справила на Гітлера велике враження і згодом широко використовувалася у нацистській пропаганді. Сам Форд, однак, після судових процесів наприкінці 1920-х відрікся від цього твору та його змісту (детальніше див. Cohn, Norman. *Warrant for Genocide*. Chico, 1981. P. 158-164).

стала вживана Гітлером метафора чистоти раси та крові, яку нібито паплюжили євреї:

Пам'ятайте про ту шкоду, яку щоденно спричиняє єврейська бастардизація нашого народу, і майте на увазі, що ця заражена кров може бути усунена з тіла нашої нації лише за сотні років – і це в кращому випадку. Подумайте, як розпад раси тягне на дно та часто знищує останні арійські цінності німецького народу, так, що наша сила як носіїв культури все більш очевидно сходить нанівець... Зараженням нашої крові, що його сліпо ігнорують тисячі людей, єврей займається щоденно⁸³.

Прикметно, що Гітлер вирішив не спиратися на багатовікову традицію кривавого наклепу і звинувачувати євреїв у ритуальному використанні крові окремих «аріїв». Натомість йдеться вже про загрозу використання *усієї неєврейської крові загалом*, яка шляхом «зараження» (себто, присутності євреїв серед німецького населення і, як наслідок, шлюбів та народження дітей у змішаних браках) перетвориться на кров єврейську. Для означення цієї загрози були сконструйовані чергові евфемізми: *Rassenschande* та *Blutschande*, буквально, расова та кривава ганьба.

Хоча і традиційний наклеп ритуальних вбивств періодично також використовувався нацистськими пропагандистами. Так, 17 травня 1934 року вийшов повністю присвячений цій темі спеціальний номер газети *Der Stürmer* («Штурмовик»), одного з головних пропагандистських органів гітлерівського режиму, що видавався ще з 1923 року. Після появи номера стався гучний міжнародний скандал, що призвів до рідкісного випадку нацистської самоцензури: Гітлер доручив вилучити надрукований наклад, хоча на той час він вже розійшовся сотнями тисяч екземплярів. Офіційним поясненням рішення фюрера було відкрите порівняння християнської Євхаристії із вигаданим єврейським ритуалом вживання крові не-юдеїв, опубліковане на шпальтах *Der Stürmer*. Однак за припущенням Девіда Біела, реальною причиною було те, що в той час для нацистського режиму, який знаходився на етапі консолідації, ще щось важила міжнародна громадська думка – хоча й набагато менше, ніж сподівалися громадяни, які вбачали у міжнародному

---

⁸³ Hitler, Adolf. *Mein Kampf*. P. 562.

засудженні інструмент протистояння людожерським планам уряду. Тим більше, що згодом середньовічний наратив кривавого наклепу ще неодноразово повертався на сторінки видання, змішуючись із модерним наративом зараження крові⁸⁴.

Таким чином, нацистська ідеологічна машина інкорпорувала концепцію християнської крові як зони небезпеки з боку євреїв (наратив 1), зробила її інверсію (виведення крові з тіла перетворилося на її введення) та трансформувала у більш масштабний образ: глобальної загрози існуванню «аріїв».

Так само нацистська пропаганда інкорпорувала й інший існуючий наратив: глобальної змови євреїв проти усього не-єврейського населення світу – ідеї, запозиченої із «Протоколів сіонських мудреців» (наратив 2). З точки зору параноїального політичного проєкту це була безпрограшна комбінація: навіть той факт, що німецькі суди і до приходу Гітлера, і навіть іноді за часів нацизму ухвалювали рішення на користь євреїв у позовах проти наклепу на них, можна було інтерпретувати як підтвердження глобальної єврейської змови та її надзвичайних можливостей⁸⁵.

Нарешті, нацизм використав ще одну давню антисемітську міфологему: образ удавано асимільованого єврея, котрий приховує свою істинну ідентичність, не є лояльним державі свого проживання і тільки чекає на ту мить, коли зможе встромити ніж у спину «чистого» місцевого населення (наратив 3). Цей наратив бере початок у середньовічній Іспанії: юдеїв, котрих королівська влада своїм Альгамбарським едиктом 1492 року змушувала перейти у католицизм, навіть після переходу підозрювали у нелояльності державі та новій вірі. Начебто, отримання нової релігійної ідентичності було для них лише формальністю заради безпеки у християнському середовищі, але таємно вони продовжували бути послідовниками юдаїзму та плекали

---

⁸⁴ Biale, David. *Blood and Belief*. P. 123-124.

⁸⁵ Там само. P. 131.

підступні плани щодо християн – звідси походить прізвисько марани, яким таврували таких євреїв (від. ісп. *marrano* – свиня; на думку окремих дослідників, це слово використовувалося через розповсюджені негативні культурні асоціації із свинями, а не як інверсія юдейської заборони вживати свинину у їжу⁸⁶). Марани вважалися навіть більш шкідливими для громадського порядку, встановленого католицизмом, аніж юдеї – оскільки їх тепер було не так просто ідентифікувати. Ехо цих уявлень прослідковується і у «Протоколах сіонських мудреців», де один з «мудреців» каже, що їхня влада має бути невидимою до того моменту, коли вже ніхто не зможе її скинути. Нацистська пропаганда, у свою чергу, зображувала асимільованих німецьких євреїв більш небезпечними, аніж євреїв Східної Європи, вигляд яких регулювався традиційними нормами і тому їх було набагато простіше ідентифікувати візуально⁸⁷. Як охрещені євреї в іспанській уяві XV століття, асимільовані євреї у нацистській Німеччині «не були тим, чим здавалися»⁸⁸.

У розгортанні Голокосту нацисти не обмежувалися лише культурним імпортом. Як показав у своїй розвідці Джеймс Вітмен (James Q. Whitman), Нюрнберзькі расові закони 1935 року, що вводили сурові обмеження для євреїв у сферах суспільного та особистого життя, були сконструйовані в тому числі на основі сегрегаційного законодавства США межі XIX-XX століть (неофіційно названі «Законами Джима Кроу», за іменем театрального карикатурного чорношкірого персонажа). Тільки якщо в Америці расові закони були направлені проти афроамериканського населення, то у Німеччині їхньою першою ціллю стали євреї, до яких згодом спеціальною поправкою були додані чорні громадяни та роми.

---

⁸⁶ Cohen, Martin A. *Marrano. Encyclopaedia Judaica*. Vol. 13. Farmington Hills, 2007. P. 559.

⁸⁷ Veidlinger, Jeffrey. *Was the Doctors' Plot a Blood Libel? Ritual Murder in Russia, Eastern Europe, and Beyond. New Histories of an Old Accusation*. Bloomington, 2017. P. 245.

⁸⁸ Biale, David. *Blood and Belief*. P. 140.

«Ці юридичні норми повністю підійшли б нам, за єдиним виключенням. [Американці], з практичної точки зору, спрямували їх тільки на кольорове та напівкольорове населення, включно із метисами та мулатами. Але євреї, які представляють для нас інтерес, кольоровими [там] не вважаються», – заявляв 5 червня 1935 року на нараді, присвяченій розробці расових законів, правознавець Роланд Фрайсле, який згодом обійняв посаду голови Народної судової палати, вищої судової інстанції Третього Райху⁸⁹.

Оскільки законодавство, інспіроване історією рабовласництва у США, було одним з джерел нацистського проєкту, цілком логічним виглядає те, що в історіографії Голокосту нині використовується термін, запозичений з американських досліджень рабства. Маріон Каплан (Marion Kaplan) у своєму дослідженні умов життя та побуту євреїв під час нацистського правління вжила термін «соціальна смерть» (social death), яким історики репресій проти афроамериканців до того позначали вплив умов рабства та расових законів на життя чорних громадян. Так, Орландо Паттерсон (Orlando Patterson), який розробляв цю концепцію на матеріалі з історії рабовласництва, описував соціальну смерть як своєрідну заміну смертної кари (а інколи і буквальну заміну в легальному сенсі): людина залишається живою, але при цьому під впливом закону втрачає свою ідентичність, історичний зв'язок із своєю етнічною групою та батьківщиною, право власності, зрештою, право будь-якого життєвого вибору⁹⁰.

Розглянемо як приклад дозвіл на відвідування магазинів лише протягом кількох спеціально відведених годин. Якщо після початку війни євреям у Берліні дозволялося заходити у магазин з 16 до 17 години, щоби придбати їжу для родини (тобто, можливість встигнути зробити це після роботи в когось-

---

⁸⁹ Whitman, James Q. *Hitler's American Model: The United States and the Making of Nazi Race Law*. Princeton and Oxford, 2017. P. 1.

⁹⁰ Patterson, Orlando. *Slavery and Social Death: A Comparative Study*. Cambridge, 1982. P. 38-76.

таки була), то у Бреслау (польському Вроцлаві) цей проміжок був встановлений з 11 по 13 годину – що робило відвідування крамниць із базовими продуктами неможливим для тих, хто вдень працював. Згодом звужився асортимент товарів, які в принципі могли купити євреї: з'явилася заборона на придбання одягу і взуття, а також матеріалів, з яких ці предмети вжитку можна було б виробити у домашніх умовах. Далі євреїв виселяли із житла і фактично робили біженцями на власній батьківщині⁹¹. Додамо до цього постійну метушню із правилами, за якими євреї просто не встигали слідкувати. «Ніхто точно не знає, що можна робити, [і тому] всюди відчуваєш загрозу», – так описав 6 липня 1940 року свої відчуття у щоденнику філолог, дослідник мови Третього Райху, мешканець Дрездена Віктор Клемперер (1881-1960)⁹².

Соціальна смерть часом сприймалася євреями навіть більш драматично, аніж можливість фізичної загибелі. Так, під час бомбардувань авіацією союзників німецьких міст євреї, які там ще залишалися, мали прямувати до бомбосховищ, так само як «арійське» населення – але у спеціально відведені приміщення, де вони б не змішувалися з «аріями». Однак про самі бомбардування вони згадували як про меншу небезпеку порівняно із повсякденним життям: щомиті вони могли стати жертвами персональної атаки з боку гестапо саме як євреї, тоді як іноземні пілоти не розрізняли «аріїв» та євреїв під час нальотів. І це відчуття анонімності було полегшенням на тлі нескінченних прицільних репресій проти єврейського населення. Іронічно, що самі «арії» називали бомбардування «єврейським небесним терором» (формулювання пропаганди), а усю Другу світову війну загалом – «єврейською», мовляв, вона відбувається через євреїв та заради їхнього

---

⁹¹ Kaplan, Marion. *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*. Oxford, 1999. P. 152-154.

⁹² Klemperer, Victor. *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years*. Vol. 1. Trans. by Martin Chalmers. New York, 1998. P. 345.

збагачення⁹³ ⁹⁴. При цьому згодом пропаганда звинувачуватиме євреїв не тільки в тому, що вони розпочали війну, а й в тому, що противляться її закінченню.

Траєкторія практик соціальної смерті зрозуміла: її кінцевим пунктом мала бути смерть фізична. І якщо цей пункт вдавалося відтермінувати чи оминати, то такий випадок доцільно було вважати аномалією у системі та викликом встановленій нормі. Як сформулював Аарон Шварц (Aaron Schwarz, нар. 1909 р.) у спогадах про гето Дембиці, «залишатися живим було незаконно – тож ми щоденно боролися за те, щоб прожити ще один день»⁹⁵.

2.2. Від смерті символічної до реальної: розгортання Голокосту та початок війни у сновидіннях

30 січня 1939 року Гітлер у своєму щорічному зверненні до райхстагу прямо заявив: міжнародне єврейство хоче знищити весь німецький народ, і якщо мирні нації «знову будуть втягнуті євреями у світову війну», то результатом цього натомість стане повне знищення євреїв у Європі⁹⁶.

Створені нацистами уявлення про «захист» від євреїв та «очищення» від них заради «арійського» життєвого простору (нім. Lebensraum) здійснювали депресивний психологічний ефект задовго до початку війни: вже тоді європейські євреї жили передчуттям катастрофи і в Німеччині, і поза її межами. Свідчення про це містяться у зафіксованих сновидіннях того часу.

Мешканка Роттердаму Мір'ям Гайсмар (Mirjam Geismar, нар. 1931 р.) перед війною кілька разів бачила сновидіння про годинник, стрілки якого рухалися туди і назад навколо цифри шість на циферблаті. Уві сні Гайсмар знала, що коли стрілки зупиняться о шостій, то розпочнеться війна – про це

---

⁹³ Kaplan, Marion. *Between Dignity and Despair*. P. 160-161.

⁹⁴ Klemperer, Victor. *The Language of the Third Reich. LTI - Lingua Tertii Imperii: A Philologist's Notebook*. Trans. by Martin Brady. London, 2013. P. 177-186.

⁹⁵ Schwarz, Aaron. *Oral testimony*. Interviewed by Susanna Rich, Bernard Weinstein, produced by Kean College Oral Testimonies Project. March 28, April 5, 1989.

⁹⁶ Herf, Jeffrey. *The Jewish Enemy*. P. 51-52.

вона нібито почула від батька. І тоді чоловік, який уві сні був Гітлером (хоча зовнішність його була іншою), мав з'явитися на вулиці, лякаючи містян і змушуючи їх тікати звідти⁹⁷. Страх війни та смерті, вже розсіяний у повітрі, формує цей сон. З початком війни зупиниться хід годинника: коли зникне час, жах насильства стане безстроковим.

Шарлотта Берадт цитує одного зі своїх єврейських респондентів, адвоката віком біля 60 років. У 1935 р. йому наснилося, ніби він знаходиться у берлінському парку Тіргартен і дивиться на дві лави: зеленого та жовтого кольорів. Жовтим на той час фарбували лави, призначені для євреїв. Втім, сновидець сідає навіть не на цю лаву, а на сміттєвий бак, що стоїть поруч, і вішає собі на шию табличку із написом «Я звільню місце для сміття, якщо буде треба»⁹⁸.

Генрик Арнольд (Henryk Arnold, нар. 1930 р.), уродженець тоді польського Львова, пригадував, що 1938 року його матір Фрідерика розповіла йому про свій сон, в якому їй стріляють у голову і вона падає у темний підвал. За словами Арнольда, приблизно такими і стали обставини її загибелі у жовтні 1942 року у Варшаві, де їхня родина змогла заховатися на тлі масової депортації євреїв зі Львова. У квартиру поляків, котрі переховували євреїв, раптово заявили гестапівці. В той час там перебували обидва батьки Арнольда. Батькові вдалося втекти, але матір була схоплена та застрелена у в'язниці штаб-квартири гестапо на проспекті Шуха⁹⁹.

Не можна, втім, стверджувати, ніби відчуття прийдешньої небезпеки було тотальним серед усіх євреїв: на це впливали фактори соціального оточення і тої інформаційної ситуації, в якій знаходилася конкретна людина.

---

⁹⁷ Geismar, Marjam and David. *Testimony*. Interviewed by Laurel Vlock, Dori Laub, produced by Holocaust Survivors Film Project. May 3, 1980.

⁹⁸ Beradt, Charlotte. *The Third Reich of Dreams: The Nightmares of a Nation*. Trans. by Adriane Gottwald. Wellingborough, 1985. P. 134-135.

⁹⁹ *The Last Eyewitnesses, Volume 2: The Children of the Holocaust Speak*. Jakub Gutenbaum, Agnieszka Latala, Fay Bussgang, Simon Cygielski. Evanston, 2005. P. 6-10.

Так, серед євреїв СРСР було поширеним уявлення про те, що навіть у разі війни німці не становитимуть для них загрозу.

«Батько казав, що евакуюватися не треба, що німці – дуже культурний народ, він пам'ятає їх з часів окупації 1918 року та по своїх подорожах до Німеччини», – пригадувала Дебора Авербух (нар. 1921 р. у с. Меджибіж), яка разом із родиною напередодні війни мешкала у Києві¹⁰⁰. Згаданий нею батько – Яків Авербух, колишній директор єшиви у Катеринославі (нині – Дніпрі) та член третейського суду при київській синагозі.

Однак порівняємо спогади Авербух із свідченнями тогочасної одеситки Герди Каган (народилася 1932 р. у Ленінграді), яка навпаки вказує саме на ефект родинного страху перед війною та можливою німецькою окупацією як на джерело нічного кошмару:

Навесні 1941 року, вочевидь, під впливом розмов дорослих, мені наснився сон. Нібито прийшли німці, схопили мене за волосся – в мене на той час відросли косички – і нахиляють мене обличчям донизу над примусом, прямо над полум'ям. Я прокинулася від жаху¹⁰¹.

Згодом нічний жах став реальністю: батьки Дебори Авербух були страчені під час масових вбивств у Бабиному Яру 29-30 вересня 1941 року, а її брат загинув на фронті. Родина Каганів встигла евакуюватися перед окупацією Одеси.

У ніч з 23 на 24 вересня 1939 р., в останні дні битви за Варшаву (що скінчилася 28 вересня капітуляцією Польщі), мешканцю міста Хаїму Гасенфусу прийшло сновидіння: у польській столиці, що на той час вже потерпала від нестачі їжі, почали продавати людське м'ясо¹⁰². Так із початком війни наступала нова реальність для євреїв Європи. Ера, за якої їхні тіла тепер

---

¹⁰⁰ Авербух Дебора. *Интерв'ю*. Архів усної історії Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. 6 грудня 2001 р.

¹⁰¹ Каган Герда. *Интерв'ю*. Автор – Наталія Резанова. Архів усної історії Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. Січень 2004 р.

¹⁰² Engelking, Barbara. Dreams as a Source for Holocaust Research. *Holocaust Studies and Materials*. 2013. №3. Р. 223.

мали суто утилітарне призначення: як об'єкти переміщення, ув'язнення, експлуатації та знищення. Терор розпочинався у символічній площині, але на зміну йому прийшов терор фізичний.

2.3. Нацистські табори: фабрики смерті та нічних жахів

У фіналі *Mein Kampf* Гітлер писав, що якби на початку Першої світової війни від 12 до 15 тисяч «євреїв-марксистів» були вбиті тим отруйним газом, від якого страждали німецькі солдати на полі бою, то був би збережений мільйон «арійських» життів, втрачених через єврейські махінації та штучне роздмухування кровопролиття¹⁰³. Як відомо, із часом його плани застосування газу відносно євреїв стали набагато масштабнішими – і реалізувалися у створенні розгалуженої системи концентраційних таборів та шести таборів смерті, де мільйони євреїв були вбиті, в тому числі, із застосуванням чадного газу та пестициду «Циклон Б» (нім. Zyklon B).

Перебування у нацистських таборах наслідком назвати досконалим джерелом нічних жахів через надзвичайну травматичність цього досвіду. Табори були простором, де дегуманізація жертв проходила максимально інтенсивно: приниженнями, побоями, необхідністю роздягатися та справляти свої тілесні потреби перед незнайомими людьми іншої статі (від цього особливо морально страждали виховані в ортодоксальній традиції жінки – про що містяться численні згадки у спогадах), нещадною фізичною експлуатацією, нестачею їжі та одягу, практичною відсутністю медичного догляду та при цьому садистичними квазімедичними експериментами, сценами насильства та страт, в тому числі, членів родин, які мусили за цим спостерігати. У таборі Аушвіц-Біркенау ув'язненим татуювалися на тілі особисті номери: через велику кількість загиблих це слугувало інструментом для ідентифікації їхніх тіл табірною адміністрацією. Таким чином в'язні були позбавлені навіть своїх

---

¹⁰³ Hitler, Adolf. *Mein Kampf*. P. 679.

імен, що мало остаточно перетворювати їх з людей на безправний біологічний матеріал.

Ці засоби дегуманізації, на думку багатьох дослідників, слугували кільком цілям: подавленню можливої самоорганізації та опору ув'язнених, а також створенню такого образу не-людей, що уможлиблював би їхні масові страти з точки зору психологічної витримки працівників таборів – котрі нібито могли внутрішньо противитися масовим вбивствам та саботувати їх.

Останнє припущення свого часу набуло широкого розповсюдження серед психологів, які вивчали устрій процесів Голокосту. Однак Йоханес Ланг (Johannes Lang) на прикладах окремих епізодів з історії таборів доводить, що, навіть за умов існування бодай якоїсь подоби людських зв'язків із ув'язненими, нацисти не брали цей фактор до уваги, коли отримували наказ про знищення¹⁰⁴.

Звичайно, говорити про наслідки табірної травматизації доводиться лише в тому випадку, коли суб'єкт зміг пережити випробовування цим ув'язненням, а не був страчений чи загинув від хвороб. Та ці наслідки виявлялися настільки глибокими, що роками та десятиліттями згубно впливали на психічні процеси після звільнення з нацистського полону.

Переслідування побаченими у таборах сценами є, природно, найпоширенішим сюжетом, про який згадують вцілілі, розповідаючи про свої сновидіння.

Філіп Б'ялович (Philip Bialowitz, 1926-2016, нар. в Ізбиці, Польща) описує епізод, який трапився з ним під час ув'язнення у таборі Собібор (Sobibor) – де його сестри та племінниця були страчені у газовій камері:

---

¹⁰⁴ Lang, Johannes. Questioning Dehumanization: Intersubjective Dimensions of Violence in the Nazi Concentration and Death Camps. *Holocaust and Genocide Studies*, 2010. Vol. 24. P. 225-246.

...Я бачу сон про це знову і знову... До Собібора прийшов поїзд з Литви, Латвії, чи ще звідкись, який був у дорозі три-чотири тижні. Це була неділя. Гестапівець, котрий відчинив ворота, наказав, щоб із ним пішли двадцять людей. Я стояв прямо перед ним, тому мав бути одним з цих двадцяти... Ми підійшли до поїзду, в якому було десь із десятків маленьких вагонів. Він наказав нам відчинити двері – і тоді я це побачив. Я був би щасливий, якби він натомість мене одразу пристрелив.

Я побачив людей, які важили тони... Опухлих дітей... Половина усіх людей там були психічно хворі... І гестапівець наказав нам перенести їх у вантажівки для перевезення вугілля.

Я спробував підняти одну жінку, а у моїх долонях залишилися шматки її шкіри. Бо вона була вже мертва. Мимо проходив той гестапівець, Френцель, і сказав німецькою: «Яка чудова картина!» А там ця опухла дитина сидить на своїй матері¹⁰⁵...

Репліка Френцеля видається гротескною у її цинічності. Та при цьому ми можемо припустити, що саме мав на увазі охоронець, звернувши увагу на деталь, згадану Б'яловичем: дитину, яка сиділа на своїй матері. Не маючи більш детального опису, проведемо уявні візуальні паралелі з однією з найвідоміших картин, присвячених сновидінням: «Нічний кошмар» (англ. *The Nightmare*) Генрі Ф'юзелі (Henry Fuseli, 1741-1825). На картині, створеній 1781 р., зображена спляча жінка, на грудях якої сидить невеликий, але грузький інкуб (Додаток 1). Можливо, побачена у вагоні сцена викликала в охоронця асоціації з цим мистецьким твором, які він і трансліював своєю реплікою про «чудову картину». Таким чином, жахливий образ Голокосту був перенесений спершу на картину про нічний кошмар – а потім безпосередньо у сни Б'яловича.

Анна Голдберг (Anna Goldberg, нар. 1929 р. у Дрогобичі) розповідає про сцену, яку вона бачила в Аушвіці. У черзі, де розділяли дорослих та працездатних від дітей та літніх людей, котрі не могли працювати і мали бути одразу знищені, охоронці табору забрали від матері 27-28 років її 10-річну доньку. Дитина пручалася та відбивалася від трьох німецьких солдатів, які

---

¹⁰⁵ Bialowitz, Philip. *Testimony*. Interviewed by Dori Laub, Nancy Goodman, produced by Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale. April 11, 1983.

змушені були ганятися за нею. Врешті, вони спіймали дитину – і спитали матір, чи хоче вона піти разом із своєю донькою. На що матір відповіла заперечно.

Анна подумки засудила жінку за те, який вибір вона зробила у цій ситуації. Потім ставлення Анни змінилося: «Хто я така, щоб її звинувачувати? Яким був би мій вибір у такому випадку?»

Згодом ця сцена почала повертатися до Анни уві сні – після народження її першої дитини, доньки Сюзан. У сновидіннях, що часто повторювалися, Анна мала зробити вибір, ціною якого була її донька. Лише після року цих жахів колишня ув'язнена Аушвіцу звернулася до лікаря: не психолога чи психіатра, а до терапевта із скаргою на виразку шлунку та втрату ваги. Звертає увагу, що Анна сама використовує психоаналітичний термін «перенесення» у розповіді про походження цього сну: буквально як про переміщення відомого їй сюжету з концтабору на нові обставини її життя. Втім про можливе звернення до аналітика чи іншого спеціаліста з питань ментального здоров'я Голдберг відгукується як про практику, що на той час не була розповсюдженою чи соціально схвальною (мова йде про кінець 1940-х-1950-ті роки). Але лікар, якому Анна розказала про зміст своїх сновидінь, зміг пояснити, що вони є природною реакцією на побачений колись епізод у поєднанні із страхом за свою власну дитину, що стало початком звільнення від повторюваних снів¹⁰⁶.

До інтерпретації цього сновидіння можна долучити відомий міф про царя Соломона та його суд між двома жінками, котрі претендували на материнство над одним малям. Цар повелів розрізати маля навпіл і віддати по половині обом жінкам – почувши цей присуд, перша з них попросила віддати ціле та живе дитя другій, в той час як друга погодилася із рішенням царя, аби таким чином дитина не належала жодній з них. Вислухавши їхні реакції, Соломон присудив віддати дитину першій жінці, оскільки вона проявила материнські

---

¹⁰⁶ Goldberg, Anna. *Testimony*. Interviewed by Laurel Vlock, Nanette Auerhahn, Eva B., produced by Holocaust Survivors Film Project. February 18, March 28, 1980.

почуття у ситуації загрози життю дитини¹⁰⁷.

На наш погляд, цей сюжет певним чином інтегрований в описане вище сновидіння. Тим більше, що вірогідність знання Анни Голдберг про цю оповідь є вельми високою: адже сюжет про суд Соломона між двома жінками широко використовується у культурі задля моделювання уявлень про материнську поведінку (задля цього у версіях легенди часто цензурується та обставина, що обидві жінки, які прийшли до Соломона, були блудницями – івр. נזז).

У спогадах Голдберг про її сон присутня ситуація вибору, ціною якого була її донька – і побачена Голдберг жінка у концтаборі теж зробила вибір щодо своєї дитини. Однак у даному випадку доля дитини була вирішена заздалегідь. Вибір жінкою власного життя замість останніх хвилин перебування із своєю дитиною Голдберг попервах засуджувала – як зраду материнської ідентичності та обов'язку. Так само як справжня матір у міфі про Соломона, ув'язнена, виходячи з норм моралі, мала би піти на страждання заради доньки – хоча її дитина не була би врятована царем, а в будь-якому випадку знищена нацистами разом із матір'ю. У післявоєнних снах Голдберг вже її власна ідентичність як матері ставилася під сумнів, що було наслідком внутрішнього конфлікту з цього приводу: чи могла б вона сама зробити вибір між останніми хвилинами поруч з дитиною (залишившись «доброю» матір'ю) та порятунком власного життя (ставши «поганою» матір'ю)? Саме цей конфлікт Голдберг і описує, згадуючи свої роздуми про те, як вона би поступила на місці іншої ув'язненої у концтаборі, і чи має вона право ту жінку засуджувати.

Із наведеними вище сном-спогадом перегукується інший повторюваний сюжет сновидінь, що їх бачив після війни колишній мешканець Зволена, в'язень концтаборів Бухенвальд та Берг Джейкоб Колтон (Jacob Kolton, 1923-2012): «Мені снилися мої батьки – [я бачив], як треба стояти струнко, аби під

---

¹⁰⁷ ספר תורה נביאים וכתובים. וויזען, 1882. 557.

час відбору німці обрали нас на правильну сторону (себто, направили на роботу, а не на страту. – Є.М)».

Описана сцена, можемо припустити, є поєднанням одразу кількох епізодів із життєвої історії Колтона (згущенням, користуючись психоаналітичною термінологією). Батьків разом з ним у таборах не було – але ще до ув'язнення у рідному місті Колтона німецькі солдати вишиковували євреїв-чоловіків від 16 до 60 років, обираючи тих, хто був здатний примусово працювати, а хто підлягав знищенню. Тоді його батько зміг уникнути смерті. Та коли у вересні 1942 року зволеньське гето було ліквідоване, Колтона із його братами та батьками розподілили по різних напрямках. Згодом він взнав від знайомого польського фермера, що його батьки не пережили фізичне випробування депортацією¹⁰⁸.

У цих повторюваних сновидіннях можна побачити намагання подолати почуття провини за смерть рідних – тобто, за подію, за яку насправді несли відповідальність представники тоталітарного режиму, і вплинути на яку у реальних життєвих обставинах сновидець не мав змоги.

2.4. Майбутнє зі снів

Значне за обсягом місце у наративах Голокосту посідають пророчі сновидіння: оповіді про те, як уві сні переслідувані бачили трагічні чи щасливі епізоди майбутнього, або ж отримували конкретні попередження щодо розвитку подій власного життя.

Згадки про сновидіння такого типу є настільки частими у свідченнях жертв та свідків Голокосту, що ми вважаємо за потрібне окремо їх розглянути.

---

¹⁰⁸ Kolton, Jacob, Kolton, Bessie. *Testimony*. Interviewed by Laurel Vlock, produced by Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies. May 20, 1983.

Міріам Рейбьорн (Miriam Reyburn, народилася 1929 р. у Заліщиках, нині – Тернопільська область), розповідає про сон, що вона його побачила під час ув'язнення у трудовому таборі біля рідного міста взимку 1944 року:

За місяць до визволення... я прокинулася зранку і сказала [друзям навколо], що мала дуже дивний сон: про те, що [радянська армія] звільнить нас 26 березня. Я спитала їх, ви колись про таке чули? Щоб наснився не тільки місяць, а й день? І саме в цей день вони зайшли в село, де був розташований табір¹⁰⁹.

Колишня увязнена Нойзальцу та Берген-Бельзену Рейзел Гарнкарц (Raizel Garnarcz) після звільнення у квітні 1945 року була направлена на лікування тифу у санаторій. Там вона побачила наступний сон.

Вона нібито знаходилася вдома із родиною у п'ятницю за столом із шабатною вечерею. Коли настав час приступати до їжі, батько Рейзел підняв руку і сказав: «Декого ще нема. Ми на неї почекаємо».

Рейзел уві сні зрозуміла, що батько має на увазі конкретно її молодшу сестру Селу – і таким чином він повідомляє, що вона жива, хоча в реальному житті доля Сели була невідома Рейзел. Незабаром у санаторій на її ім'я прийшов лист від Сели: вона дійсно змогла вижити у таборах. Але їхні батьки та інші близькі родичи були вбиті¹¹⁰.

Уявлення про пророчі сновидіння є широко поширеними з часів давніх культур, в тому числі, часів зародження єврейської культури та релігійної традиції. Часто сновидці легітимізують пророцтва зі свої снів спираючись саме на подібний досвід відомих релігійних персонажів.

Містичні тлумачення залишаються популярними через фактичну відсутність альтернатив – адже науковий підхід до вивчення пророчих сновидінь доводить їхній надзвичайно абстрактний характер¹¹¹.

---

¹⁰⁹ Reyburn, Miriam. *Testimony*. Interviewed by Dana L. Kline, produced by Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale. October 28, 1983.

¹¹⁰ Kirschner, Ann. *Sala's Gift. My Mother's Holocaust Story*. New York, 2006. P. 207-210.

¹¹¹ Див. нап. опис експерименту Психологічної клініки Гарвардського університету у 1932 році: Murray H. A. & Wheeler D. R. A Note on the Possible Clairvoyance of Dreams. *The*

Пояснення «пророчого» змісту пов'язане з обставинами, що виникають у житті після сновидіння: внаслідок цих обставин суб'єкт ретроспективно надає побаченому сновидінню пророчі якості. Рейзел Гарнкарц дійсно зустріла свою сестру, а Міріам Рейбьорн дійсно була звільнена приблизно в той термін, який бачила уві сні (за даними львівського Наукового центру юдаїки та єврейського мистецтва ім. Ф. Петрякової, у Заліщики Червона армія зайшла 24 березня 1944 року¹¹²).

В певному сенсі, сні дійсно можуть містити образ майбутнього – той, який вже існує у психіці людини. Оскільки під час перебування у неволі та у ситуації відірваності від близьких людей думки в'язнів органічним чином були спрямовані на теми визволення та отримання правдивої інформації про долю своєї родини, саме навколо цих питань і побудовані сюжети сновидінь, що їх згодом вважали пророчими.

2.5. Сновидіння як простір комунікації із близькими

Тема неможливості зв'язку із членами родини під час Голокосту, яку ми зачепили у попередньому підрозділі, стосується і особливого типу сновидінь: як засобу уявної комунікації із близькими людьми, чия доля в умовах тотального терору залишається невідомою. І часто оповіді про ці сні слугують на означення відчуття сновидців про те, що їхні рідні загинули – відчуття, яке вони на час сновидіння не мали змоги підтвердити чи спростувати. Сон та (важливо!) розповідь про нього стає свого роду символічним простором, за допомогою якого члени родини підтримують зв'язок чи висловлюють свої переживання тоді, коли не можуть зробити це особисто.

Journal of Psychology. 1937. Vol. 3, № 2. P. 309-313.

¹¹² Заліщики. Науковий центр юдаїки та єврейського мистецтва ім. Ф. Петрякової, веб-сайт. URL: <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/1613/zalischyky-dvi-bratni-mogyly-ta-istorija-evrejskoji-gromady-mista.html>. Дата звернення: 1 квітня 2023 р.

Джулія Альтгольц (Julia Altholz, нар. 1932 у с. Шершенівка) розповідає про те, як під час війни батьки вислали її маленькою дитиною зі Львова до знайомого в одне з невеликих містечок у Польщі – заради безпеки вона мала видавати із себе його доньку, полячку. Вона пригадує, як одного дня уві сні звернулася до Бога із проханням, щоби хоча б один з її батьків залишився живим.

За багато років після завершення війни Джулія згадала про цей епізод у розмові з батьком. Він попросив пригадати, коли саме вона побачила цей сон – і, дізнавшись проміжок часу, повідомив, що саме тоді мати Джулії була вбита. Це сталося за невизначених обставин у домі селянина, який їх тимчасово приховував, але одного дня повідомив, що став боятися розкриття цієї таємниці і попросив підшукати інший притулок. Батько залишив дружину у домі, аби відшукати нове місце, але після повернення знайшов її мертвою.

На думку сновидиці, батько зробив цей жест, аби вона отримала свого роду персональне проживання смерті матері, відчуття часу у зв'язку з кінцем її життя, про який в роки війни Джулія не мала звістки¹¹³.

У біографії радянського письменника Василя Гроссмана (1905-1964), який народився у Бердичіві, є подібний епізод, що слугує містом між простором сну та життя.

Роман Гроссмана «За праве діло» («За правое дело», 1954), присвячений Другій світовій війні після нападу Німеччини на СРСР, містить сновидіння одного з персонажів, вченого Віктора Штрума. Його матір жила у «зеленому, тихому» українському містечку – вона передчувала війну, але так і не встигла виїхати до сина напередодні нацистської окупації:

Вночі йому наснилося, що він увійшов до якоїсь кімнати, заваленої подушками, скинутими на підлогу простирадлами, підійшов до крісла, що ще, здавалося, зберігало тепло людини, яка нещодавно там сиділа. Кімната була порожня, мабуть, мешканці раптово пішли з неї серед ночі. Він довго дивився

---

¹¹³ Altholz, Julia. *Testimony*. Interviewed by Miriam Forman, Dori Laub. Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale. October 30, 1982.

на хустку, що наполовину звисала з крісла – і раптом зрозумів, що в цьому кріслі спала його мати. Зараз воно стояло порожнім, у порожній кімнаті¹¹⁴...

Після смерті Гроссмана у його архівах був знайдений лист 1950 року. Письменник написав його своїй матері вже після того, як дізнався, що вона була страчена нацистами під час знищення бердичівського гето 15 вересня 1941 р. Ніби звертаючись до вже мертвої матері зі світу живих, Гроссман пише їй про свій сон – саме той, що згодом він описав у романі:

Дорога матусю, я дізнався про твою смерть узимку 1944 року. Приїхав до Бердичіва, увійшов до дому, в якому ти жила... і зрозумів, що тебе нема в живих. Але ще у вересні 1941 року я відчував серцем, що тебе нема. Вночі, на фронті, я бачив сон — увійшов до кімнати, ясно знаючи, що це твоя кімната, і побачив порожнє крісло, ясно знаючи, що ти в ньому спала: звисала з крісла хустка, якою ти прикривала ноги. Я дивився на це порожнє крісло довго, а коли прокинувся, то знав, що тебе вже нема на землі. Та я не знав, якою жахливою смертю померла Ти, про це я дізнався, приїхавши до Бердичіва і розпитавши людей, котрі знали про масову кару, що сталася 15 вересня 1941 року.

Я десятки, а може, сотні разів намагався уявити собі, як ти померла, як йшла на смерть, намагався уявити людину, яка тебе вбила. Він був останнім, хто бачив тебе¹¹⁵...

Як і її літературний образ, матір Гроссмана Катерина Савеліївна не покинула Бердичів – втім, сталося це через небажання дружини письменника приймати її у Москві. Гроссман пізніше звинувачував дружину у фактичній загибелі матері, а самого себе – у нездатності наполягти на її порятунку, поки той був ще можливий. Організована евакуація з Бердичіва не проводилася і люди після нападу нацистів тікали звідти здебільшого пішки. Матір Гроссмана, яка мала інвалідність, фактично залишилася в пастці¹¹⁶.

---

¹¹⁴ Гроссман Василь. *За правое дело*. Москва, 1989. С. 146-147.

¹¹⁵ Костриця Микола. Життя і доля Василя Гроссмана. *День*. №228, 8 грудня 2005. URL: <https://day.kyiv.ua/article/kultura/zhyttya-i-dolya-vasylya-hrossmana>. Дата звернення: 10 травня 2023 р.

¹¹⁶ Попофф Александра. *Василь Гроссман і радянська доба*. Пер. Наталі Комарової. Київ, 2021. С. 155, 160.

2.6. Втеча від самих себе: відторгнення єврейської ідентичності

Нацистська загроза могла штовхати євреїв на відмову від власного походження як спробу себе убезпечити. На фізичному рівні це втілювалося у використанні підроблених документів та створенні нової біографії (останнє стосується життя у нових громадах, куди євреї потрапляли, намагаючись врятуватися). У психічному вимірі про бажання позбутися своєї етнічної ідентичності свідчили сновидіння.

У Бад-Гастайні Гітлер вів мене під руку великими вуличними сходами, весь час підтримуючи жваву розмову. Нижче виднілася юрба, грав оркестр. А я, щаслива, пишалася тим, що всі бачать: незважаючи на бабусю Реху, фюрер анітрохи не переймався через появу зі мною на людях¹¹⁷.

Цей сон наснився молодій мешканці Берліну незабаром після ухвалення Нюрнберзьких расових законів 15 вересня 1935 року. Закони, схвалені на виїзному засіданні Райхстагу, відібрали у євреїв – включно із згаданою бабусею Рехою – їхнє німецьке громадянство і заборонили статеві зв'язки та створення сімей із «арійцями». Онука Рехи відповідно до цих законів класифікувалася на чверть «не-арійкою»: «напівкровкою другого ступеню» (нім. Mischling zweiten Grades). Її громадянство залишалося в силі, але вона лише частково вважалася частиною німецької нації і тому відчувала психологічний та соціальний дискомфорт через своє походження. Результатом цієї тривожності й став сон, що виконував функцію ескапістської мрії, в якому її ідентичність не турбує навколишніх громадян на австрійському курорті – і не відлякує навіть самого Гітлера під час спільного променаду

Згадку про сновидіння із подібними мотивами зустрічаємо і у щоденниках радянського філософа-аутсайдера Якова Друскіна (1902-1980), який був близьким до неформальних об'єднань літераторів 1920-1930 рр. та врятував від знищення спадок Даниїла Хармса після загибелі останнього у тюремному шпиталі.

---

¹¹⁷ Beradt, Charlotte. *The Third Reich of Dreams*. P. 127-128.

11 січня 1943 р. Друскін записав два сюжети зі своїх снів:

...Проїжджали три вози: з лондонцями, поляками та євреями. Євреї, хоча й биті, але все ж таки задоволені. Я підняв комір вище: про всяк випадок.

Сон про кінець світу. Кінець світу мав статися на якомусь озері. Там уже все було готове для цього і стояла порожня хата. Я думав, можливо в ньому можна врятуватися? Але згодом зрозумів: і він загине. Я почав шукати надійне місце і знайшов, але як описати його, не знаю. Я пам'ятаю це озеро, але не знаю, як назвати координати цього місця, можливо воно не було в просторі. Але, перебуваючи в цьому місці, я не загинув би із кінцем світу, а став би хмарою чи кольором хмари¹¹⁸.

На думку Іріни Паперно, сон про три вози представляє процесію жертв Другої світової війни: лондонців (які гинули від бомбардувань нацистів), поляків, євреїв. При цьому сам сновидець займає позицію стороннього спостерігача історичної катастрофи, від якої він захищається підняттям коміру¹¹⁹.

Ми додамо до цього, що уві сні відбувається й відсторонення Друскіним конкретно від євреїв, про яких він говорить у третій особі, хоча сам має єврейське походження. У цьому риторичному жесті вбачається бажання уникнути загальноєврейської катастрофи.

На окремі міркування наштовхує образ «побитих, але задоволених» євреїв. Можливо, таким чином Друскін звертається до добре відомої візії єврейської історії як нескінченних трагічних подій, від смакування яких євреї нібито отримують мазохістичне задоволення – саме та сльозогінна концепція історії, проти якої виступав Сало Барон (Salo Baron)¹²⁰.

---

¹¹⁸ Друскін Яков. *Дневники*. Санкт-Петербург, 1999. С. 149.

¹¹⁹ Paperno, Irina. *Stories of the Soviet Experience*. P. 199-200.

¹²⁰ У 1963 р. Барон, котрий є однією з центральних постатей в юдаїці ХХ століття, опублікував програмну статтю, в якій заявив наступне: «Усе своє життя я боровся з цією домінуючою “сльозогінною концепцією єврейської історії” (lachrymose conception of Jewish history)... оскільки вважав, що надмірне акцентування на єврейських стражданнях спотворює повну картину єврейського історичного розвитку». Авторитет Барона призвів до переосмислення підходів наступних поколінь істориків, ставлячи перед ними завдання більш зваженого аналізу, але без знецінення трагічних сторінок історії (від чого Барон також застерігав). Див.: Baron, Salo. *Newer Emphases in Jewish History*. *Jewish Social Studies*. 1963. Vol. 25, №. 4. P. 235-248.

2.7. Ідентифікація з агресором: взаємодія з нацистами

Тотальна агресія по відношенню до євреїв, що нею було просякнуте життя у гітлерівській Німеччині та окупованих нею країнах (як з боку загарбників, так і з боку місцевих колаборантів), натуральним чином викликала різні форми самозахисту з боку єврейського населення. Говорячи про захист психологічний, ми вважаємо за необхідне зупинитися детальніше на такій його формі, як ідентифікація з агресором.

Автором цього поняття є психоаналітик Шандор Ференці (Sándor Ferenczi, 1873-1933). У статті «Плутанина мов між дорослим та дитиною: мова ніжності та пристрасті» (*Sprachverwirrung zwischen den Erwachsenen und dem Kind. Die Sprache der Zärtlichkeit und der Leidenschaft*; прочитана як доклад на 12-му Міжнародному психологічному конгресі у 1932 р. надрукована окремим матеріалом 1933 р. у *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, XIX Band, Heft 1/2/) Ференці описує сексуальне насильство над дітьми з боку дорослих вихователів. Дитина, яка опиняється у такій ситуації, відчуває себе фізично та морально нездатною протистояти силі та владі (авторитету) дорослого і стає буквально паралізованою тривожністю:

Ця тривожність, коли вона досягає певного рівня, змушує дітей автоматично підкорюватися волі агресора, передбачати його бажання та йти їм назустріч. Забувши про себе, вони ідентифікуються з агресором. Шляхом ідентифікації – або, можна сказати, інтроєкції агресора – цей агресор перестає бути частиною зовнішньої реальності, він стає інтра-, а не екстрапсихічним [феноменом]¹²¹.

У подальшому концепцію ідентифікації з агресором розвинула Анна Фройд (Anna Freud, 1895-1982) – донька засновника психоаналітичної теорії, яка стала його спадкоємицею у професії та спеціалізувалася на роботі із дітьми. У 1936 році вона випустила збірку «Его та механізми захисту» (*Das Ich*

---

¹²¹ Ferenczi, Sándor. Confusion of Tongues Between Adults and the Child – The Language of Tenderness and of Passion. Trans. by Michael Balint. *The International Journal of Psychoanalysis*. 1949. Vol. 30. P. 225-230.

und die Abwehrmechanismen), в якій досліджувала питання психічної ідентифікації жертви із тим, хто на неї нападає, як засіб подолання акту агресії.

Так, у своїй роботі Фройд наводить приклад школяра, який кривлявся кожного разу, коли вчитель його сварив на очах всього класу. Згідно з аналізом Фройд, ці гримаси було несвідомою імітацією хлопчиком розлюченого виразу обличчя вчителя – і таким чином школяр ідентифікував себе із загрозливим зовнішнім об'єктом, аби знизити рівень внутрішньої тривоги. Зазначимо, що сам вчитель вважав, ніби таким чином хлопчик над ним знущається, або що це було проявом якоїсь форми тиму. При цьому Фройд вказує на те, що ідентифікацію з агресором можна вважати непатологічним механізмом захисту саме у відносинах людини із владою. Ми можемо, таким чином, окреслити спектр можливих агресорів від батька, вихователя чи вчителя до Закону – як соціальної реальності, якій має коритися суб'єкт¹²². В тому числі і реальності заохочуваного державою чи суспільством антисемітизму.

Приклад того, як розгорталася ідентифікація з агресором у часи Голокосту, ми можемо знайти у щоденниках 1935-1944 років румунського драматурга, прозаїка та журналіста Михаїла Себастьяна (Mihail Sebastian, 1907-1945).

Себастьян народився в єврейській родині в місті Бреїла. Його справжнє ім'я – Йосиф Мендель Гехтер, але свій творчий доробок він підписував псевдонімом (а також ще одним вигаданим ім'ям – Віктор Мінку). Себастьян був автором кількох відомих п'єс, серед яких «Безіменна зірка» (*Steaua fără nume*, 1942). Та справжню міжнародну славу йому принесла публікація щоденників, що сталася у середині 1990-х років: за півстоліття після випадкової загибелі Себастьяна (на той час прес-секретаря Міністерства

---

¹²² Freud, Anna. *The Ego and the Mechanisms of Defense*. Trans. by Cecil Baines. New York, 1966. P. 109-121.

закордонних справ повоєнної Румунії) від наїзду вантажівки у центрі Бухаресту¹²³.

У сюжетах значної кількості снів Себастьяна, що він їх зафіксував у щоденниках, так чи інакше фігурують теми пов'язані з переслідуванням євреїв. Адже його становлення як письменника та публічного інтелектуала відбувалося під час все більш виразних та заохочуваних державою антиєврейських настроїв – як наслідок міжнародної економічної кризи, після 1929 року ці наративи, що слугували засобом каналізації суспільної агресії, перейшли з інструментарію найрадикальніших організацій до широкого вжитку¹²⁴.

27 січня 1941 року Себастьян побачив таке сновидіння:

Вчора мені наснився Нае Іонеску. Він був директором школи у Бреїлі, а я – одним зі школярів (хоча вік мав той самий, що зараз). Він зупинив мене біля сходів, зліва від учительської кімнати, та потиснув мені руку. А потім сказав: «Не дивуйся і не злися, якщо я іноді не відповідаю на твоє привітання – я роблю так будь з ким з учнів»¹²⁵.

На момент, коли Себастьян бачив цей сон, Нае (Ніколае) Іонеску (*Nae Ionescu*, 1890-1940), його колишній ментор, був вже майже рік мертвим. Втім, ця обставина, як бачимо, не вплинула на продовження внутрішнього діалогу Себастьяна: у несвідомому час як категорія не існує, минуле та теперішнє в ньому нерозділені¹²⁶.

Іонеску – філософ, історик та ідеолог традиціоналістського спрямування – важлива фігура для румунських інтелектуалів між двома світовими війнами. Серед тих, хто захоплювався ним, шукав його уваги і заступництва в найширшому сенсі – Мірча Еліаде (*Mircea Eliade*, 1907-1986), Еміль Чоран

---

¹²³ Sebastian, Mihail. *Journal, 1935-1944. The Fascist Years*. Trans. by Patrick Camiller, intro. and notes by Radu Ioanid. Plymouth, 2012. P.VII.

¹²⁴ Там само. С. XI.

¹²⁵ Там само. С. 313.

¹²⁶ Freud, Sigmund. *The Unconscious. General Psychological Theory. Papers on Metapsychology*. Trans. by Cecil Baines, ed. by Philip Rieff. New York, 1963. P. 116-150.

(Emil Cioran, 1911-1995), та, власне, Михаїл Себастьян. Вони та багато інших представників письменництва і філософсько-політичної думки не тільки були студентами Іонеску в Бухарестському університеті, але й входили до авторського колективу газети «Слово» (Cuvântul), видавцем якої Іонеску став у 1928 році¹²⁷.

Певний час Іонеску мав репутацію філосеміта. Однак у 1933-34 рр. він навернувся до націоналістичної та антисемітської риторики, що призвело до зламу у відносинах із його учнем – причому зламу суспільно резонансного.

Навесні 1934 року з друку вийшла повість Михаїла Себастьяна «За дві тисячі років» (*De două mii de ani*). Її герой – студент єврейського походження, чие ім'я у книги не наводиться, що автоматично ідентифікує його з автором. Він спостерігає за розгортанням антисемітизму в Румунії, наслідками цього процесу для свого особистого життя, і шукає відповідь на питання, чи можливе порозуміння між євреями та румунами.

Відповідь на останнє питання на прохання Себастьяна дав його ментор Іонеску у передмові до книги – передмові, що виявилася агресивною та зверхньою антисемітською атакою і спричинила такий скандал, який текст Себастьяна сам по собі навряд чи зміг би згенерувати:

Належність до певної громади не є справою особистого вибору... Це ілюзія асиміляції, що її мають багато євреїв, які щиро вважають себе румунами... Пам'ятай, що ти єврей!.. Чи ти Йосиф Гехтер, людина з Бреїли на Дунаї? Ні, ти єврей з Бреїли на Дунаї...

Йосифе Гехтере, ти хворий, ти серйозно хворий... Йосифе Гехтере, чи ти не відчуваєш, як холод та темрява сковують тебе?^{128 129}

Останні з наведених вище рядків – саркастична пародія на фінал «За дві тисячі років». Протагоніст книги будує одному з героїв, професору Блідару,

---

¹²⁷ Bejan, Cristina A. *Intellectuals and Fascism in Interwar Romania. The Criterion Association*. Cham, 2019. P. 25-26.

¹²⁸ Sebastian, Mihail. *Journal, 1935-1944*. P. XIII.

¹²⁹ Idel, Moshe. A Controversy over a Preface: Mihail Sebastian and Nae Ionescu. *Modern Judaism*. 2015. Vol. 35, № 1. P. 50.

дім, сповнений світла. Образ Блідару був інспірований Іонеску. А втім справжній Іонеску замість світла пророкує Себастьянові холодну темряву.

Неочікувана ворожість передмови, написаної Іонеску, не стала для Себастьяна приводом для скасування її публікації. Текст Іонеску був вміщений у виданні без жодних коментарів письменника – вочевидь, таким чином Себастьян хотів показати, що реалії антисемітизму в Румунії цілком співпадають з їхнім художнім описом у його книзі. Публікація передмови призвела до бурхливих обговорень, і зрештою Себастьян із жалем відреагував на цю ситуацію у своїй наступній публіцистичній роботі «Як я став хуліганом» (*Cum am devenit hooligan*, 1935). 27 травня 1936 року він написав у щоденнику, що пишається своєю повістю та радіє думці про те, що коли-небудь зможе її перевидати без передмови¹³⁰.

Втім, після цього епізоду Себастьян плекав неоднозначні почуття до Іонеску, внутрішньо намагаючись виправдати антисемітизм свого ментора, з яким він продовжував бачитися. Хоча емоції Себастьяна часом охоплювали спектр між «захопленістю, роздратуванням, сумнівами та огидою»¹³¹, він був засмучений ув'язненням Іонеску у травні 1938 року, під час чергової хвилі репресій проти Залізної гвардії. Себастьян називав це результатом «прорахунків» Іонеску, що були наслідком «фарсу та амбіцій»¹³². Коли Іонеску помер 15 березня 1940 року, то Себастьян, прийшовши попрощатися до його будинку, не міг стримати ридань. Обставини смерті впливового у минулі часи інтелектуала, який під кінець життя став парією, Себастьян сприйняв як незаслужену (!) поразку життєвого проекту свого колишнього вчителя¹³³.

І в цьому ставленні, як видається, криються витoki сну Себастьяна у січні 1941 року.

---

¹³⁰ Sebastian, Mihail. *Journal, 1935-1944*. P. 52.

¹³¹ Там само. P. 143.

¹³² Там само. P. 175.

¹³³ Там само. P. 278–279.

Образ Іонеску як шкільного директора є буквальним: уві сні він продовжував грати ту саму роль ментора, що грав у житті Себастьяна. Фразу про те, що він може не відповідати на привітання учня, оскільки «робить так з усіма», можна інтерпретувати як бажання самого Себастьяна применшити градус антисемітизму Іонеску. Мовляв, якщо директор не вітається з ним, то відбувається це не через особисті якості Себастьяна – себто, його єврейство – а тому що він взагалі так себе поводить з оточуючими. Уві сні Себастьян продовжував адвокатувати антисемітизм людини, котра за життя багато для нього значила.

У зв'язку із нашим тлумаченням сновидіння звертаємо увагу на одну зі сцен книги «За дві тисячі років», що слугує підтвердженням нашої гіпотези та певним чином її розширює. У цьому епізоді героєві книги не дають зайти в аудиторію університету молодики, зневажливо вимагаючи від нього студентське посвідчення – що було одним з проявів антисемітської агресії, від яких потерпав альтер-его автора, в тому числі, й фізично. Після цього інциденту герой зустрічає Більдару-Іонеску і намагається добитися від нього засудження дій молодиків. Більдару обриває розмову і йде геть. Але за деякий час персонажі знов обговорюють події того дня і цього разу Більдару у своє виправданні каже наступне: «Можливо, мені було нудно, або ж я був засмучений. Я не пам'ятаю. Та правду сказати, мені не шкода. *Мені ніколи не подобалося бути надто привітним із людьми, навіть тими, якими я захоплююся* (курсив мій. – Є.М.)»¹³⁴. Останню репліку Іонеску фактично буквально повторив у сновидінні, що ми аналізуємо. Він не засуджує антисемітів, але й не пристає на їхній бік – і каже, що його мовчазна позиція є лише наслідком його особистого характеру. Таким чином, власні антисемітські погляди Іонеску пом'якшуються і до певної міри адвокатуються Себастьяном. На наших очах відбувається його ідентифікація з агресором.

---

¹³⁴ Sebastian, Mihail. *For Two Thousand Years*. Trans. by Philip Ó Ceallaigh. New York, 2017. P. 20-60.

І враховуючи, що описані обставини Себастьян використовує двічі у своєму доробку – спершу у художній книзі, а вдруге у записаному сновидінні – можемо припустити, що вони дійсно були інспіровані реальними подіями у житті.

Наведений вище приклад ідентифікації з агресором стосувався психічного простору. Але історія Голокосту містить епізоди цілком реальної співпраці євреїв з нацистами. Зокрема, це стосується функціонування так званих єврейських рад (нім. Judenrat) та спеціальної єврейської поліції, які призначалися окупаційною владою для управління гето. Фактично, місцеві євреї брали на себе функції впровадження нацистської політики, що часто трактується як стратегія виживання: можливість продовжити життя бодай якоїсь кількості євреїв шляхом компромісів із окупантами, наприклад, щодо квот громадян, задіяних у трудовій діяльності. Можна провести певні паралелі з соціальною роллю хаперів, про яких ми згадували у розділі 1 даної роботи.

Одним з одіозних персонажів з історії єврейських рад був голова Лодзинського гето у 1940-1944 рр. Хаїм Мордехай Румковський (Chaim Mordechaj Rumkowski, 1877-1944).

Румковський, колишній керівник притулку для сиріт, який погодився працювати на нацистську окупаційну владу, увійшов в історію з промовою «Віддайте мені ваших дітей!»

2 вересня 1942 року він публічно звернувся до мешканців гето і розповів, що нацисти вимагають від нього забезпечити депортацію 20 000 дітей та літніх осіб – і він мусить зробити це, аби врятувати все інше населення:

...Від гето вимагають найдорожчого: дітей та старих. Мені не пощастило мати власних дітей, і тому свої найкращі роки я присвятив дітям. Я жив поруч з ними та дихав з ними одним повітрям. Я ніколи не міг собі уявити, що своїми руками буду змушений принести цю жертву на вівтар. На схилі років я змушений простягнути свої руки та благати: «Брати та сестри, віддайте їх мені! Батьки та матері, віддайте мені ваших дітей!» Вчора мені було наказано забезпечити відправку більше ніж 20 000 євреїв з гето, і якщо я цього не зроблю,

то «ми зробимо це власноруч»... Я маю провести цю складну та криваву операцію. Я маю відсікти орган, аби врятувати тіло¹³⁵!

Батьки відмовилися віддати своїх дітей Румковському. Після того у гето була на тиждень встановлена комендантська година, впродовж якої єврейська поліція відібрала у родин 16 000 дітей, старих та хворих людей і відправила їх до таборів¹³⁶.

Як свідчили ті, хто був змушений мати справу із Румковським, у гето (і, як можемо припустити, у своєму колишньому притулку) він гвалтував малолітніх дівчат, як цілком від нього залежали. Після одного з таких випадків травмована восьмирічна дівчинка на ім'я Маня Зільберштайн (Mania Zylberztajn) спробувала втекти з гето, але була застрілена німецьким охоронцем біля огорожі з колючого дроту. Тим, хто спробував обговорити з Румковським обставини загибелі дівчинки, яка знаходилася у пригніченому стані після останньої зустрічі з ним, голова гето погрожував депортацією до таборів смерті¹³⁷.

Сам Румковський разом із своєю родиною був депортований в останній черзі мешканців Лодзинського гето (яке було першим, створеним нацистами, і стало останнім із знищених ними) до Аушвіцу у серпні 1944 року. 28 серпня від був вбитий єврейськими зондеркоммандо (нім. Sonderkommando) – ще однією категорією євреїв, які де-факто працювали на підтримку існуючого порядку, заводячи в'язнів до газових камер та займаючись ліквідацією тіл страчених. Однак, оскільки вони самі були табірними в'язнями і підпорядковувалися наказам адміністрації, простір їхнього особистого вибору неможливо порівняти навіть з юденратами: єдиною можливою альтернативою для зондеркоммандо була власна смерть. І періодично вони знищувалися

---

¹³⁵ *Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union.* Ed. by Itzhak Arad, Israel Gutman, Abraham Margalio, Herbert Rosenkranz. Trans. by Lea Ben Dor. Oxford, Jerusalem, 1987. P. 283-284.

¹³⁶ *The Holocaust in Three Generations. Families of Victims and Perpetrators of the Nazi Regime.* Ed. by Gabriele Rosenthal. London, Washington, 1998. P. 54.

¹³⁷ Eichengreen, Lucille, *Rumkowski and the Orphans of Lodz.* San Francisco, 2000. P. 29-37.

разом із іншими в'язнями. Хоча існують і приклади їхнього протистояння системі: так, 7 жовтня 1944 року саме зондеркомmando вчинили повстання в Аушвіці-Біркенау, напавши на охоронців та підпаливши крематорій – вони пішли на це після того, як дізналися про власні заплановані нацистами страти. Втім табірна адміністрація зуміла подавити повстання та знищила його лідерів і усіх, хто під час цих подій зміг вирватися з території табору¹³⁸.

Румковський був фактично відданий нацистською охороною євреям для вчинення помсти – і помста (частіше не на рівні розправи, а у повсякденному табірному існуванні) з боку інших євреїв була звичайною долею для тих, хто до певного часу співпрацював із нацистською владою¹³⁹.

У Румковському ми можемо розгледіти особу із антисоціальним розладом: користуючись владою над залежними від себе людьми, він принижував та тероризував їх. Це є усталеною моделлю поведінки людей подібного штибу, і тому заклик Румковського «Віддайте мені ваших дітей» неможливо розцінювати як ознаку його відчаю за відсутності іншого вибору в умовах, створених нацистами. Навпаки, Румковський послідовно робив в своєму житті вибір чинити насильство над тими, хто сподівався на його підтримку та захист. І цей вибір за збігом історії узгоджувався із намірами агресора і не суперечив нацистським планам із повного знищення євреїв.

Втім, планам не судилося справдитися. Зазнавши воєнної поразки та ставши абсолютним аутсайдером світової політики, 29 квітня 1945 року Гітлер написав у своєму останньому тексті, що ані він сам, ані будь-хто з німців не хотів початку війни – за цим стояли виключно євреї або ті, хто працював у їхніх інтересах¹⁴⁰. Навіть після знищення шести мільйонів євреїв Гітлер

---

¹³⁸ Halivni, Tzipora Hager. Preparation for Revolt in Auschwitz-Birkenau: Heroes and Martyrs. *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies*, 1989. Division B, Vol. II: The History of the Jewish People. P. 403-410.

¹³⁹ Price, Noah. Welcoming Assistants: Changing Perspectives of Jewish Workers in the Holocaust. *Spectra Undergraduate Research Journal*. 2021. Vol. 1, № 1. P. 34-46.

¹⁴⁰ Herf, Jeffrey. *The Jewish Enemy*. P. 261-262.

продовжував плекати фантазію про власну невинність, покладаючи відповідальність за все заподіяне насильство на «міжнародне єврейство». Жертва знову була названа агресором – як було закладено у міфі про кривавий наклеп, коли вбивство єврейського кредитора англійським лицарем у XII столітті назвали морально виправданою помстою за уявне вбивство євреями християнського хлопчика Вільяма. Паранояльний антисемітський фантазм володів Гітлером до самого фіналу: наступного дня після написання свого «політичного заповіту» він покінчив із собою.

Однак для євреїв Голокост та наслідки Гітлерового правління не скінчилися із смертю фюрера.

2.8. Сновидіння після Голокосту і травма наступних поколінь

Вже після падіння нацистського режиму ті, хто вцілів у Голокості, часто отримували нову травматизацію – цього разу спрямовану проти їхнього досвіду страждань та виживання у надважких обставинах.

Зокрема, досі лунало ехо слів Гітлера про війну, заподіяну євреями. Це підтверджує свідчення архітектора Отто Зонтаґа (Otto Sonntag), який у роки війни обслуговував будівлі Люфтваффе:

... На [війну] були причини в той час ... Почитайте історію про те, яку роль євреї грали у Берліні, це була доволі брудна справа... Ця невирішена проблема євреїв насправді і призвела до світової війни. Це звучить дивно, але *так* воно і є¹⁴¹.

Іншим проявом агресії щодо вцілілих можна вважати наратив із заперечення нацистського винищення євреїв як такого – наратив, що існує і сьогодні і часом має значну політичну вагу в різних країнах світу (особливо це стосується мусульманських держав).

---

¹⁴¹ *The Holocaust in Three Generations*. P. 250-251.

Поширеною була індивідуальність суспільств до питання Голокосту – як означення єврейського геноциду у роки одразу після війни він ще знаходився на стадії концептуалізації і часто розглядався як частина нацистських злочинів загалом¹⁴². Навіть сама назва Голокост (від гр. *ὁλόκαυστος* – всеспалення), хоча й вперше вживана по відношенню до знищення євреїв у 1940-і рр., перетворилася на усталену у світовому масштабі лише у 1970-тих, що було пов'язано з її популяризацією однойменним американським телефільмом¹⁴³. У цих обставинах говорити про свою травму для багатьох вцілілих було неможливо – і це сприяло лише консервації їхнього негативного досвіду та відношенню до нього як до чогось ганебного, чого має соромитися сама жертва.

Найбільш важкою ця повторна травматизація Голокосту, на наш погляд, була в тих випадках, коли вцілілі не могли говорити про своє нещодавнє минуле із рідними людьми.

Про такий досвід розповідає Ева Хава Бретлер (Eva Chava Brettler, народилася 1936 р. у тодішньому Коложварі, Угорщина, нині Клуж-Напока, Румунія), яка дитиною пройшла крізь табори Равенсбрюк та Берген-Бельзен у Німеччині.

Після періоду переховування із матір'ю в Будапешті із підробленими угорськими документами, восени 1944 року вони були затримані нацистами (вочевидь, внаслідок доносу про їхнє справжнє єврейське походження). Разом із тисячами інших євреїв їх направили до Німеччини: Ева їхала у кінному возі разом з іншими дітьми, а матір, у літньому вбранні та взутті, намагалася йти пішки поруч. Одного разу вона попросила в охоронців дозволу їхати у возі разом із донькою – миттєвою відповіддю на це стало її вбивство.

---

¹⁴² Stein, Arlene. "As Far as They Knew I Came from France": Stigma, Passing, and Not Speaking about the Holocaust. *Symbolic Interaction*. 2009. Vol. 32, № 1. P. 44–60.

¹⁴³ Zielinski, Sigfried, Custance, Gloria. History as Entertainment and Provocation: The TV Series "Holocaust" in West Germany. *New German Critique*. 1980. №19. P. 81-96.

За рік після звільнення з Берген-Бельзену у квітні 1945 р. Ева дізналася, що її батько, який на час розлучення мешкав окремо від них із матір'ю, вижив. Вона змогла дістатися Будапешту і стала жити разом із ним, братом, та новою батьковою дружиною. Саме з нею пов'язаний епізод повторної травматизації: одного разу батько попросив Еву не згадувати чи обговорювати свій досвід таборів, аби не засмучувати мачуху. Ева відгукується про прохання батька не піднімати тему Голокосту у домашніх розмовах як вкрай болісне для себе.

Лише після еміграції до Сполучених Штатів у 1957 році та пізнішої участі у групі психологічної підтримки людей, які дітьми пережили Голокост, Ева змогла вперше відкрито обговорювати свій досвід^{144 145}.

Відсутність можливості говорити про Голокост внаслідок соціально обумовлених чи інших причин призводила до того, що вцілілі часто відгукувалися про проєкти із збору усних свідчень як про шанс шляхом оповіді позбутися тяжких спогадів, котрі їх переслідують. Зазначимо, що у випадку цих інтерв'ю мова аж ніяк не йде про професійну психологічну роботу: адже вцілілі говорять не з психологом, який допомагає опрацювати складний матеріал, а (частіше за все) з журналістом. Та навіть у цьому вбачається можливість звільнення від травматичного минулого.

Ейб Акст (Abe Akst, нар. 1923 р. у польському с. Бодзанув), колишній мешканець гето у Ченстохові, зазначав:

Я нормально не спав останні 35 років. Я ходжу до терапевта, і до психіатра, і маю приймати снодійне. Але я не хочу про це забувати. Я не маю забувати про ці роки свого життя. Інколи я відчуваю, ніби крізь мене проходять пулі. [І] я дуже вдячний за те, що ці мої слова будуть записані¹⁴⁶.

---

¹⁴⁴ Бретлер, Ева Хава. *Інтерв'ю авторів*. В рамках проєкту Bearing Witness Університету Каліфорнії у Лос-Анджелесі. Лютий-березень 2023 р.

¹⁴⁵ Brettler, Eva Chava. Chavale, Choose Life. *How We Survived: 52 Personal Stories by Child Survivors of the Holocaust*. Santa Monica, 2016. P. 13-18.

¹⁴⁶ Akst, Abe. *Testimony*. Interviewed by Sylvia F. Abrams, produced by National Council of Jewish Women, Holocaust Archive Project. July 27, 1984.

Але несвідоме існує за власними законами і працювати з ним буває вкрай важко навіть за професійної допомоги. Саме тому сновидіння, що містили сцени часів Голокосту, або були ними інспіровані, часто роками та десятиліттями продовжували переслідувати багатьох вцілілих.

Ґіта Лімо (Gita Lemo, народилася 1893 р. у Вільні) напередодні війни проживала у Відні, який на той час вже перебував під окупацією. Вона пережила короткостроковий арешт після Кришталевої ночі (Kristallnacht): масштабного погрому 9-10 листопада 1938 року, що був організований нацистською владою у Німеччині та нещодавно окупованих територіях. Під час погрому трошилися синагоги, домівки та магазини євреїв, звідки походить назва погрому: натяк на розбите скло вікон та вітрин. Близько 30 000 євреїв-чоловіків були заарештовані і відправлені до концтаборів, що стало історичним прецедентом арештів нацистами євреїв лише на підставі етнічної належності. Чоловіку Ґіти натовп повісив на шию табличку «Брудний єврей», потім під час допиту чоловік пережив тортури. Але він зміг уникнути депортації до табору завдяки знайомому нацисту, котрий врятував його вже на етапі підготовки до транспортування. Незабаром Ґіта з чоловіком змогли емігрувати до США,

Ґіта наголошує, що хоча вона не мала досвіду перебування у концтаборі, насильство по відношенню до євреїв, що вона його бачила, вплинуло на сюжет повторюваного сновидіння після війни. Уві сні також присутній мотив агресивної байдужості суспільства, яке лише було роздратоване криками євреїв під тортуррами:

Протягом років я бачила цей сон, ніби я біжу вулицею, а навколо нікого нема. Вулиця порожня, а я бігаю і чую крики з вікон – та, водночас, гучний звук радіоприймачів. Євреїв розтягли по тюрмах, по готелях, де їх б'ють. А люди не чують їхніх криків – бо їх перебиває радіо, що люди самі і ввімкнули. Я починала плакати уві сні і чоловік будив мене, щоби заспокоїти¹⁴⁷.

---

¹⁴⁷ Lemo, Gita. *Testimony*. Interviewed by Dori Laub, produced by Holocaust Survivors Film Project. August 1, 1981.

Сюжети сновидінь-спогадів часів після Голокосту часто пов'язані із переслідуванням озброєними людьми, розстрілами, а також відчуттям голоду, що постійно супроводжувало в'язнів таборів. Так, колишній в'язень Аушвіцу Леон Хостіг (нар. 1919 р. у Лодзі) описує водночас і свій свідомий страх нестачі їжі, і свої постійні сни про це: «Я думаю про голод весь час, бачу сни про це щоночі. Кожного ранку я прокидаюся і кажу самому собі: “Де я? Я не там. Я тут”. Мені дуже нелегко жити з такими тортурами. Це ночі тортур. Вночі – найважче»¹⁴⁸.

Фактично, такі сни протягом тривалого періоду відтворюють ті травматичні ситуації, які переживали або свідками яких були сновидці.

Під час дослідження ми виявили окрему версію таких сюжетів: сновидіння про те, що життя після Голокосту було сном, натомість вцілілий має повертатися у справжню реальність – концтабір. Так, Мартін Шиллер (Martin Schiller, народився 1933 р. у Тарнобжезі, Польща), колишній в'язень трудового табору у Скаржисько-Каменній та Бухенвальду, розповідає наступне:

Я мав один й той самий сон: за мною женуться та стріляють. Постійний сон про те, що я повертаюся до табору... Але нещодавно з'явився новий сон. І я думаю, це сталося, коли я почав «відкриватися» – бо я не розповідав про свою історію до п'яти останніх років. Мої діти розпитували мене, але я думав, що маю їх захистити від цього. Так от, тепер мене сниться, що я знову в таборі – натомість все [моє життя] у США було сновидінням. Тобто, у цьому сні реальністю є табір і все інше, що трапилося до нього, із неймовірною детальністю. І такі сни мене просто знищують. Я прокидаюся, охоплений тремтінням, із прискореним пульсом¹⁴⁹.

При цьому зустрічаються і свідчення про протилежну психічну реакцію на досвід концтаборів: повну відсутність сновидінь.

«Я не бачу снів... Думаю, що я таким чином намагаюся справитися із своїми [внутрішніми] жахами», – говорить Ева Б. (Eva B., 1924-2017,

---

¹⁴⁸ Hostig, Leon. *Testimony*. Interviewed by Muriel Weisel, Esther Feigenbaum, produced by Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale. November 4, 1985.

¹⁴⁹ Schiller, Martin. *Testimony*. Interviewed by Ellen Suesserman, Susan Millen, produced by Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale. January 3, 1986.

народилася у Берліні), яка пройшла крізь Терезієнштадт, Аушвіц та табір в Едерані¹⁵⁰.

Значення Голокосту було настільки великим для вцілілих, що сила уявлень про нього виходить за межі лише одного покоління: Голокост став трансгенераційною подією, образ якої снує у психіці євреїв, котрі народилися вже після Другої світової війни. Незважаючи на те, що вони не мають безпосереднього досвіду існування в умовах нацистського геноциду, Голокост впливає на їхні психічні процеси – у чому ми можемо переконатися на прикладі сновидінь. Ці покоління зростають у меморіальній культурі Голокосту, яка інтегрується з їхньою родинною історією і посилює сновидіння чи навіть створює власні «спогади».

На означення цього феномену дослідниця Маріанна Хірш (Marianne Hirsch) запропонувала концепцію постпам'яті (postmemory). За її словами, до формулювання цієї ідеї її підштовхнули роздуми про те, чому вона у деталях пам'ятає конкретні епізоди з життя своїх батьків під час війни у Чернівцях, але при цьому має небагато спогадів про власне післявоєнне раннє дитинство у Бухаресті. І чому миттєвості з їхнього минулого, про які вона лише чула розповіді, стали змістом її власних нічних жахів. Хірш формулює наступне пояснення:

Постпам'ять описує той зв'язок, що «покоління після» утворює з особистою, колективною та культурною травмою тих, хто жив до них: із тим досвідом, що вони «пам'ятають» лише за допомоги історій, зображень та поведінки людей, поруч з якими вони виростили. Але цей досвід був переданий їм так глибоко та емоційно, що *здавалося*, ніби він справді сформував їхні спогади. Зв'язок постпам'яті з минулим таким чином опосередкований не спогадами, а роботою уяви, проєкцією та творчістю.

Дорослішання під впливом надзвичайних успадкованих спогадів, наративів, що передували народженню людини чи її свідомому життю, несе ризик того, що її власні історії будуть витіснені (чи навіть заміщені) історіями її предків. Така людина формується, хай і непрямим чином, уламками

---

¹⁵⁰ B., Eva. *Testimony*. Interviewed by Dori Laub, Laurel Vlock, produced by Holocaust Survivors Film Project. May 2, 1979; September 19, 1979.

травматичних подій, що не піддаються наративній реконструкції і свідомому осмисленню. Ці події відбулися в минулому, але їхня дія триває¹⁵¹.

Звернемо увагу на слово «творчість» у наведеній вище цитаті. Воно вказує на те, що постпам'ять існує не тільки як продукт усної родинної історії між батьками та дітьми або онуками, але у ширшому культурному контексті: твори мистецтва чи історичні розвідки також впливають на формування таких трансгенераційних «спогадів».

Для ілюстрації роботи постпам'яті звернемося до дослідницького проєкту, пов'язаного із трансгенераційними сновидіннями про Голокост.

У жовтні-листопаді 2003 року ізраїльська психоаналітикиня Ханна Біран (Hanna Biran) разом із австрійським художником Вулфом Вердігером (Wolf Werdiger) провели в Ізраїлі серію заходів, присвячених колективному тлумаченню снів. В якості робочої моделі була обрана матриця соціального сновидіння (Social Dreaming Matrix), розроблена британським аналітиком Гордоном Лоуренсом (W. Gordon Lawrence) у 1980-ті роки. Згідно з його ідеєю, сни існують у визначеному соціальному і політичному контексті, зрозуміти який можна за допомоги роботи колективу сновидців. Особистість того, хто побачив сон, в даному випадку не береться до уваги для аналізу, акцент натомість робиться на думках та ідеях, що містяться у сновидінні¹⁵².

Ми не можемо повністю погодитися із запропонованою формулою «цензурування» особистості, оскільки така мета здається утопічною, що можна побачити навіть по цитованих нижче сновидіннях. Однак визнаємо, що цей підхід має переваги саме для вивчення снів з культурних, соціальних та політичних позицій. У зв'язку з чим варто окремо відзначити, що свою модель Лоуренс розробив під впливом роботи «Третій Райх снів» Шарлотти Берадт¹⁵³.

---

¹⁵¹ Hirsch, Marianne. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York, 2012. P. 4-5.

¹⁵² Lawrence, W. Gordon. *Infinite Possibilities of Social Dreaming. Infinite Possibilities of Social Dreaming*. London, 2007. P. 5-17.

¹⁵³ Manley, Julian. Gordon Lawrence's Social Dreaming Matrix: Background, Origins, History, and Developments. *Organisational & Social Dynamics*. 2014. Vol. 14, № 3. P. 322–341.

Громадяни брали участь у проєкті на умовах анонімності (відповідно до ідеї Лоуренса) та описували сновидіння, пов'язані із конфліктом Ізраїлю та Палестини. І хоча мова йшла про актуальне воєнне протистояння, у снах учасників виникали образи, інспіровані Голокостом – за власним тлумаченням сновидців.

Так, у Тель-Авіві до проєкту доєдналися люди, які жили у домівках, що до 1948 року належали арабам. У їхніх снах прослідковувалося відчуття провини перед тими, хто був змушений покинути свій дім, і, в той же час, страх того, що араби повернуться та депортують євреїв. Саме у цих сюжетах містилися асоціації із Голокостом: зокрема, страх його повторення і того, що євреїв будуть завжди переслідувати, а їхні помешкання завжди залишатимуться тимчасовими.

Інший учасник розповів про сон, в якому він перебував на великому судні із багатьма пасажирами, схожому на «Титанік». Судно йшло на дно. Усім було зрозуміло, що капітан та екіпаж не мають гадки про те, як цьому запобігти. Відчуття безсилля супроводжувалося нестачею повітря, яким можна було би дихати.

Сам сновидець вважав, що цей сон пов'язаний із думкою про некомпетентність ізраїльських та палестинських лідерів («капітанів»), які не можуть впоратися із погіршенням воєнного конфлікту. Але виникли також інші асоціації: із пароплавом *Struma*, що у грудні 1941 року прибув з Румунії до Стамбулу із майже 800 єврейськими біженцями, котрі мріяли про порятунок від Голокосту у Палестині. Квитки на цей рейс поступили у продаж 3 вересня 1941 р. – в день, коли нацисти розпочали перевірку роботи газових камер в Аушвіці. Однак після вже здійсненої подорожі Туреччина за вимогою Великої Британії, що впродовж війни протистояла єврейській міграції до підмандатної Палестини (фактично, блокуючи створення єврейської

національної держави), не надала судну права пришвартуватися на своїй території. І поки Єврейська агенція безуспішно намагалася отримати посвідчення іммігрантів для біженців, вони залишалися у морі аж до 24 лютого 1942 року – коли Struma була затоплена торпедою з підводного човна, внаслідок чого загинули усі пасажери, крім одного.

26 лютого у газеті «Правда» вийшов матеріал із заголовком «Новий акт гітлерівського звірства. Гітлерівцями торпедований пароплав із 750 біженцями». Після війни стало відомо, що торпеду насправді випустила радянська субмарина Щ-213, екіпаж якої мав команду знищувати усі ворожі та нейтральні судна у Чорному морі, аби запобігти поставкам вантажів до Німеччини^{154 155 156}.

Ще в одному сні учасник побачив самого себе у віці чотирьох років. Дія розгорталася у перші роки існування Ізраїлю. Учасник прийшов у гості до свої тітки, яка пережила Голокост та мешкала із групою біженців з Європи поблизу Єрусалиму – в арабському селищі Дейр-Ясін.

У новітній історії Ізраїлю Дейр-Ясін є темною плямою: 9 квітня 1948 р. група зі 130 єврейських військових вчинила розправу над мешканцями селища, намагаючись розчистити арабські поселення навколо Єрусалиму напередодні заснування держави Ізраїль. Різанина у Дейр-Ясіні мала вигляд операції із залякування: арабські мешканці знищувалися цілими сім'ями, разом із жінками та дітьми. Із 600 мешканців селища були вбиті близько 250¹⁵⁷. Офіційна влада Ізраїлю дистанціювалася від різанини, а прем'єр-міністр Давид Бен-Гуріон надіслав вибачення королю Йорданії Абдаллі. Втім,

---

¹⁵⁴ Frantz, Douglas, Collins, Catherine. *Death on the Black Sea: The Untold Story of the Struma and World War II's Holocaust at Sea*. New York, 2003. 352 p.

¹⁵⁵ Rosen, Jonathan. Fleeing the Holocaust, Only to Find It Waiting at Sea. *The New York Times*. 2003. № 152. E42.

¹⁵⁶ Новый акт Гитлеровского зверства. Гитлеровцы торпедировали пароход с 750 беженцами (ТАСС). *Правда*. 1942 г. №57 (8823). 26 февраля. С. 4.

¹⁵⁷ Rodgers, James. Journalism, Separation and Independence: Newspaper Coverage of the End of the British Mandate for Palestine, 1948. *Journalism*. 2019. Vol. 20, № 11. P. 1497-1512.

Менахем Бегін, лідер парамілітарної організації «Іргун» (повна назва івр. ארגון צבאי לאומי), яка і здійснила напад, стверджував, що різанина мала великий психологічний вплив на арабське населення Ізраїлю, яке після цих подій у паніці залишало свої домівки по всій країні¹⁵⁸.

Після згадки про Дейр-Ясін сновидець розповів, що він був учасником війни Судного Дня 1973 року та бачив тіла понівечених ізраїльських військовополонених із зв'язаними за спинами руками – вочевидь, вбитих військовими Єгипту та Сирії.

Його наратив викликав відчуття того, що постання одного народу призводить до трагедії іншого. Тривожність через можливу втрату дому євреями та страх повторення Голокосту призводить до ворожості по відношенню до палестинського населення. Як зазначила Ханна Біран, соціальні сновидіння розкривають той надзвичайний вплив, що має Голокост на арабо-ізраїльський конфлікт: «У нашому повсякденному житті в Ізраїлі про це не говорять. Зв'язок між національною травмою, що не була вилікувана, та глибокою тривогою, що спонукає нас на війну, був дуже чітко проявлений у снах. Народу, який живе із острахом знищення, важко вірити у мир»¹⁵⁹.

Мотив циклічності подій (період мирного життя має змінитися переслідуваннями, акт агресії веде до удару у відповідь) відсилає нас до сакралізованого розуміння історії, аналіз якого провів Йосеф Хаїм Єрушалмі (Yosef Hayim Yerushalmi) у своїй впливовій розвідці «Захор: єврейська історія та єврейська пам'ять» (*Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*, 1982).

Саме сакральним виміром Голокосту в уяві тих, хто його пережив, ми завершимо цей розділ.

---

¹⁵⁸ McGowan, Daniel. Deir Yassin Remembered. *Remembering Deir Yassin: The Future of Israel and Palestine*. Ed. by Daniel McGowan and Marc H. Ellis. New York, 1998. P. 3-25.

¹⁵⁹ Усі приклади з проєкту наведені за: Biran, Hanna. *The Dreaming Soldier. Infinite Possibilities of Social Dreaming*. London, 2007. P. 29-45.

2.9. Голокост як сакральна подія

Тема історичної детермінованості єврейської долі прослідковується у розповіді про сновидіння радянського військового Олексія (Алтера) Гершгорна (1914-1985, народився у Сатанові на Хмельниччині), який воював на території УРСР, а також брав участь у Сталінградській битві. 28 листопада 1941 року він залишив наступний запис у своєму щоденнику:

Вночі мені наснився дивний і доволі сумний сон: я перебуваю у великій залі на якихось зборах. Перед присутніми виступає стара єврейська письменниця. Вона розповідає про жахіття, що німці коять по відношенню до єврейського населення. Вона говорить і плаче. Мене вкрай дивує, що виступає жінка. Я ніяк не можу пригадати (назвати) хоча б одну єврейську письменницю.

Картини, що вона змальовує, наче знайомі мені. Це «епізоди» із проскурівської кривавої бійні...

Коли я прокинувся, мені було дуже тяжко на душі. До ранку я не спав, намагаючись розв'язати прокляту загадку: чому з усіх народів Бог «обрав» саме мій. Які послуги мій бідний народ надав злому генію людства, що протягом століть ріками ллється його невинна кров...

...Бідний народ; століттями в ім'я різних благ над ним знущуються і винищують його. Але він продовжує жити. Більше того, він живіший за будь-який інший із древніх народів. Але все ж таки йому потрібна своя Земля. Йому потрібна Земля, якої він, як той велетень, міг би торкатися, набираючись свіжих сил¹⁶⁰.

Згадка Бога та його волі (сама по собі атипова для вже домінуючого в СРСР атеїстичного дискурсу) міститься у контексті виступу єврейки, що викликав здивування Гершгорна. Жінка в цій ситуації виконує функцію ідеологічного лідера, рабина, який роз'яснює божі дії щодо євреїв та труднощі їхньої долі: функцію питомо чоловічу у традиційному патріархальному суспільстві, зрозумілому Гершгорну. Саме ця інверсія і дивує сновидця: наявність жінки на такій позиції означає відсутність чоловіка як лідера єврейської громади. Патріарха нема, вочевидь, тому, що він був знищений.

Звернемо увагу ще на кілька деталей цієї оповіді.

«Проскурівська кривава бійня» – погром 15 лютого 1919 року у

---

¹⁶⁰ Гершегорн Алексей (Алтер). Почему из всех народов Бог «выбрал» именно мой? «Сохрани мои письма...» Сборник писем евреев периода Великой Отечественной войны. Выпуск 3. Москва, 2013. С. 158-159.

Проскурові (сьогодні – Хмельницький), під час якого були вбиті, за різними підрахунками, від 1200 до 1700 місцевих євреїв, включно із дітьми та старими. Погром вчинили військові УНР, спровоковані інформацією про начебто запланований євреяма та більшовиками спільний збройний опір владі Директорії. Згодом отаман Іван Семесенко, котрий керував погромом, був заарештований та страчений за наказом Симона Петлюри¹⁶¹. Петлюра публічно намагався дистанціюватися від погромів та стримувати антисемітські настрої. Однак, враховуючи 150 000 (за консервативними оцінками) жертв серед євреїв на українських територіях після розпаду Російської імперії у 1918-1921 рр., можна стверджувати, що антиєврейське насильство (яке чинилося, втім, різними акторами, а не тільки підпорядкованими Петлюрі загонами) було в той час нормативним явищем і робилося для його приборкання явно недостатньо. Гершгорн уві сні робить погроми часів Громадянської війни частиною Голокосту.

Згадана Гершгорном концепція власної єврейської землі очевидно відсилає до ідеології сїонїзму. На увазі точно не мався провальний радянський проєкт Єврейської автономної області у Біробїджанї¹⁶²: адже вона на той час вже існувала і Гершгорн не міг про неї не знати – він жадав іншої «своєї Землі», себто, Ізраїлю. В умовах посилення антисемітської політики Сталїна 1930-50-х рр. подібні записи були надзвичайно небезпечні для їхніх авторів, навіть якщо йшлося про щоденники, не призначені для сторонніх очей. Адже під час тотального терору СРСР в якості доказів для політичних звинувачень використовувалися не тільки щоденники чи листи, а навіть інтимні розмови, про які ставало відомо відповідним органам (якщо вони, звичайно, не вдавалися до елементарної фальсифікації доказів). Тому текст, в якому

---

¹⁶¹ *Проскурівський погром 1919 року: міфи та реальність*. Уп. В. Сергїйчук, О. Завальнюк, В. Байдич, Ю. Олійник, В. Галатир. Хмельницький, 2019. С. 15.

¹⁶² Детальніше про цю спробу створити штучну єврейську республіку в СРСР див. Estraikh, Gennady. *The History of Birobidzhan: Building a Soviet Jewish Homeland in Siberia*. New York, 2023. 137 p.

радянський військовий хоча й засуджує нацизм, але розмірковує про сіоністські ідеали, був вкрай ризикованим. Але біографія Гершгорна не містить епізодів репресій: після війни він зробив наукову кар'єру у Львові, а його щоденники зберігалися родиною і були вперше опубліковані 2010 року.

Ще одне сновидіння із сакральними мотивами належить Френкові Штифелью (Frank Stiffel, народився 1916 р. у Бориславі), який провів дитинство у Львові і там само зустрів війну. Він пригадував сон, який бачив перед початком німецької окупації у вересні 1939 року:

Розумієте, я трохи містик. Я вірю у сни. Але так робив і Яків. Так робив і Йосиф.

У тому сні я чув жіночий голос, котрий описував мені сцену, яку я завжди сприймав як апокаліптичну... Матері у скорботі стоять над своїми засмученими синами, вони зажурені, поранені своєю тугою, їхні чорні руки тягнуться у німому відчаї... В кінці цього сну голос каже мені: «Але ти житимеш, аби розповісти про це»... Людина може багато чого собі вигадати, та якщо не користуватися уявою, то як можна пережити певні події¹⁶³?

Звертає на себе увагу насиченість наведеної цитати біблійними алюзіями. Штифель порівнює свій досвід снів із Яковом та Йосифом, найвідомішими сновидцями юдаїзму. Згадує апокаліпсис, що був концептуалізований у Старому та Новому заповітах. В оригінальному тексті інтерв'ю, яке проходило англійською, Штифель, цитуючи останню репліку голосу зі свого сновидіння, використовує рядок з англословного перекладу Книги псалмів (118:17): And you will live to tell. Таким чином, Голокост ретроспективно стає інтегральною частиною біблійної міфології в оповіді людини, яка змогла його пережити, ніби справдивши пророцтво зі сну. Після апокаліпсису має постати новий світ – де зло буде навіки покарано, а людство буде очищене божественною волею від гріхів, болю та смутку.

Однак реальність вцілілих у Голокості, як ми побачили, надто часто була далекою від цих очікувань. І минуле, що не полишало ув'язнених, репресованих та скривджених, підживлювало питання про вищу

---

¹⁶³ Stiffel, Frank. *Testimony*. Interviewed by Laurel Vlock, produced by Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale. February 4, 1985; March 1, 1985.

відповідальність за скоєний геноцид. Оскільки за вченням юдаїзму віра не має сенсу як чиста абстракція, а вимагає присутності у світі живих свідків Бога, роздуми про його роль під час Катастрофи є одним із значних наративів у спогадах тих, хто вижив, і спадщині тих, хто вижити не зміг¹⁶⁴. Віра залишалася для багатьох єдиним доступним інструментом психічного опанування жахливої дійсності – але знищення мільйонів людей та щоденне насильство неминуче призводили і до роздумів про те, чому Бог не припиняв ці злочини.

Сила та амбівалентність релігійних почуттів у часи Голокосту втілені у словах Рей Канер (Ray Kaner, нар. 1928 р. у Лодзі), колишньої ув'язненої Аушвіцу:

Я на власні очі бачила людей, котрі виходили з таборів... Їх не можна було розрізнити між собою, бо всі вони виглядали майже однаково. Глибокі отвори на місті очей, гострі скули – і то лише кістки, без плоті. Їх можна порівняти із смертельно хворими, яким кажуть, що надії немає. Як вони живуть? Одним днем. Вони не хочуть знати, що станеться завтра. Глибоко у душі вони розуміють, що приречені, але все одно хочуть жити. Досі жевріє ця надія. *Може, у світі є Бог, на якого ми злилися весь цей час* (курсив мій – Є.М.). Може, він здатний щось зробити.

Може, він здатний перервати цей страшний сон¹⁶⁵.

В цьому розділі нашої роботи ми дослідили корпус зафіксованих сновидінь євреїв, які жили у часи розгортання Голокосту, змогли його пережити, або стали його жертвами.

Як показали результати нашого дослідження, реалії Голокосту та його окремі події спричиняли певні сценарії сновидінь – повторюючись уві сні буквально або ж у зміненому, метафоричному вигляді. Ці сценарії можна розподілити за певними моделями наративів, що ми і реалізували

---

¹⁶⁴ Patterson, David. *Judaism, Antisemitism, and Holocaust: Making the Connections*. Cambridge and New York, 2022. P. 205-228.

¹⁶⁵ Kaner, Ray. *Testimony*. Interviewed by Michael Alpert, Joni-Sue Blinderman, produced by Living Memorial to the Holocaust-Museum of Jewish Heritage. December 6, 1990; October 3, 1991.

в даному розділі: сни про передчуття війни або смерті, сни про перебування у таборі, пророчі сни і так далі.

Значна кількість сновидців розповідали про сни, пов'язані з Голокостом, як такі, що вони їх неодноразово бачили за роки та десятиліття після подій того часу. Таким чином, простір сновидінь стає свого роду контейнером, що утримує згадки про пережитий терор і впливає на осіб, які пережили Голокост, впродовж усього життя.

Особливий інтерес в цьому контексті представляє феномен сновидінь про Голокост тих, хто особисто його не переживав і формував свої уявлення за розповідями родичів (або їхнім замовчуванням) та творами культури. Концепція постпа'мяті, розроблена на означення такого типу сновидінь та «пригадувань», на нашу думку, гратиме все більш значну роль у майбутніх дослідженнях з антропології репресій: коли безпосередніх свідків Голокосту із часом вже не залишиться, але уявлення про нього існуватимуть у психіці наступних поколінь.

РОЗДІЛ 3

«МИРНІ ГРОМАДЯНИ» ТА «БЕЗРІДНІ КОСМПОЛІТИ»: СНОВИДІННЯ ЄВРЕЇВ У ЧАСИ СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ

3.1. Підвалини радянського антисемітизму та початок прихованих репресій проти євреїв

Наявність антисемітизму як державної політики СРСР – або засобу соціального управління – можна прослідкувати протягом усієї історії Радянського Союзу. Періодично державний антисемітизм змінював свій статус: з неофіційних установок, що приховувалися пропагандистськими евфемізмами, він часом перетворювався на цілком відкриті репресії проти євреїв. В даному розділі нашої роботи ми зосередимося на періоді правління Йосифа Сталіна 1930-х – початку 1950-х років, коли радянський антисемітизм отримував своєрідну інституціоналізацію, що дозволяє прослідкувати його вплив на психічну роботу євреїв СРСР.

Засновник радянської держави Владімір Ленін окреслив свої погляди щодо євреїв задовго до революційного 1917 року. У 1903 р. він назвав саме уявлення про єврейську національність «явно реакційним», оскільки як нація євреї не існують без визначеної території. Та водночас він критикував і сіоністську ідею створення національної держави як «цілком хибну та реакційну за своєю суттю»¹⁶⁶. 1913 року він повторив свою думку, позитивно відгукуючись про асиміляцію як прогресивний процес: «Євреї у цивілізованому світі не нація, вони найбільше асимілювалися»¹⁶⁷. Тобто, сама концепція євреїв як нації мала зникнути – як, зрештою, і усі нації у

---

¹⁶⁶ Ленин Владимир. Положение Бунда в партии. *Полное собрание сочинений*. Т.8. Москва, 1967. С. 65-76.

¹⁶⁷ Ленин Владимир. Критические заметки по национальному вопросу. *Полное собрание сочинений*. Т.24. Москва, 1973. С. 113-150.

комуністичній утопії. І, на думку Леніна, євреї в цьому досягли значних успіхів.

Того ж 1913 року у власній статті висловився і Йосиф Сталін, зазначивши, що євреї, які проживають в різних країнах та говорять різними мовами, «в жодному разі не є єдиною нацією», натомість є «нацією на папері», яка не має власного майбутнього та обслуговує чужі інтереси¹⁶⁸. У цих словах ми вже можемо побачити ознаки ідеологічного конструкту «безрідні космополіти», який буде взятий на озброєння сталінською пропагандою та репресивною машиною у післявоєнні роки. Отже, тоді, коли було необхідно підкреслити прогресивність підходів комуністичної держави, євреям у національній ідентичності відмовлялося – однак тоді, коли у країні розгорталися антисемітські репресії, радянська влада про цю ідентичність неодмінно нагадувала.

Новонароджена радянська держава вдало користувалася таким трудовим та управлінським ресурсом як єврейське населення, оскільки багато євреїв брали участь у революційному русі та керівництві постреволуційним державним апаратом – що можна пояснити їхньою історичною відповіддю на антисемітизм царських часів. Вперше на території колишньої імперії євреї стали відігравати публічну роль у державному управлінні. Це стосувалося і високої присутності євреїв у каральних органах, котра стала основою поширеної міфологеми про бажання євреїв нищити слов'янське населення СРСР (зокрема і українців) під прикриттям комуністичної ідеології. Таким чином, уявлення про радянський режим як «жидобільшовицькій» паралельно поширювалося і у нацистській Німеччині (цілком офіційно), і в СРСР (неофіційно).

---

¹⁶⁸ Сталин Йосиф. Марксизм и национальный вопрос. *Сочинения*. Т.2. Москва, 1946. С. 290–367.

Однак звернемо увагу на динаміку присутності євреїв у керівних органах НКВС на всесоюзному рівні у 1930-ті роки і до початку Другої світової війни, включно із періодом Великого терору 1937-39 рр. 1934 року у цій категорії євреї дійсно становили більшість – 37%, росіяни – 30%, а українці – лише 5%. Однак станом на лютий 1941 року ці пропорції змінилися докорінним чином: росіяни – 65%, українці – 28%, євреї – 10%¹⁶⁹.

Паралельно цим процесам характерні зміни відбувалися й у пропаганді СРСР. Починаючи з 1936 року з підцензурних текстів (а такими були усі матеріали, підготовлені з перспективою публікації) почали видалятися згадки про історію антисемітизму у Російській імперії минулих століть та антисемітські інциденти вже у СРСР¹⁷⁰. Раніше ми вже згадували книгу Александра Тагера про справу Бейліса, що не перевидавалася після 1934 року. Таким чином, СРСР як спадкоємцю Російської імперії (а таке розуміння історичної ролі Союзу за правління Сталіна ставало все більш очевидним, хоча й не офіційним) штучно створювався образ держави, де антисемітизму ніколи не було і немає. І про його відсутність заявляв безпосередньо голова держави у коментарі Jewish Telegraph Agency – назвавши антисемітизм «пережитком канібалізму» і стверджуючи, що в СРСР за нього введена смертна кара¹⁷¹. Твердження Сталіна щодо норм радянського законодавства не відповідало дійсності.

Логічно, що після антисемітизму, який зник з радянського інформаційного простору, у другій половині 1930-х у художній літературі російською та навіть у періодичних виданнях їдишем (!) цензура починає видаляти саме слово «євреї»¹⁷². «Єврейське питання» зникає в СРСР разом з його суб'єктом. Хоча і

---

¹⁶⁹ Петров Никита, Скоркин Константин. *Кто руководил НКВД, 1934–1941: справочник*. Москва, 1999. С. 495.

¹⁷⁰ Блюм Арлен. *Еврейский вопрос под советской цензурой, 1917–1991*. Санкт-Петербург, 1996. С. 70-76.

¹⁷¹ Stalin Hits Anti-Semitism; Says It Is "Most Dangerous Survival of Cannibalism." *The New York Times*. 1931. Vol. LXXX, № 26 654. January 15. P. 9.

¹⁷² Блюм Арлен. *Еврейский вопрос под советской цензурой*. С. 77-80.

не остаточно: тема державного насильства проти євреїв у Німеччині буде до певного часу періодично виникати у радянському інформаційному просторі з актуальних політичних міркувань – поки СРСР офіційно не стане союзником Третього Райху.

Водночас у 1930-ті роки розпочинаються масові репресії проти діячів культури. В УРСР письменників покоління Розстріляного відродження подекуди звинувачують у підготовці терористичних планів проти державної влади разом із «єврейськими націоналістичними поетами і письменниками». Такі відомості начебто надав НКВС письменник Григорій Епик (1901-1937), який був заарештований за «контрреволюційну» діяльність та розстріляний в урочище Сандармох. Його покази були формально використані для початку у 1938 році агентурної роботи проти кількох груп єврейських діячів культури та науки Української та Білоруської РСР, для чого в їхньому середовищі був задіяний так званий агент «Кант». Як встановив Юхим Меламед, під цим псевдонімом працював літератор Григорій (Гірш) Блоштейн (1895–1978)¹⁷³.

Донесення «Канта» містять чимало компрометуючих цитат щодо радянської влади та властивого їй антисемітизму, які начебто належали об'єктам його стеження. Однак безпосередньо надані «Кантом» повідомлення зрештою не були використані для репресій проти «сіоністського підпілля» (так називалися підозрювані у внутрішньому листуванні НКВС), оскільки в них не йшлося про підтвердження існування таємної організації із закордонними зв'язками, а радше про незадоволення єврейської інтелігенції закриттям шкіл, видань, та згортанням єврейської культури загалом. Саме в цьому, на нашу думку, і полягає антропологічна цінність донесень «Канта»: вони демонструють, в якому моральному стані знаходилися громадяни єврейського

---

¹⁷³ Меламед Ефим. «Донесеннями внонь завербованного агента “Кант”...» Еврейские писатели под надзором спецслужб сталинского режима. Archive of Jewish History. 2022. Vol. 12. P. 23-127.

походження через свою ідентичність в державі, що декларувала відданість ідеалам інтернаціоналізму.

Для багатьох із них робота репресивних органів згодом ставала реальністю життя, призводячи до, в першу чергу, психічної травматизації – симптомом чого були сновидіння.

Про такий приклад розповідав Юрій Паскевич (1931-2007) – головний архітектор проєктів інституту «Київпроєкт», автор пам'ятника «Менора» жертвам загиблих у Бабиному Яру (1991 р.) і реконструкції київської Центральної синагоги Бродського (2000 р.), будівля якої у радянські часи використовувалася як театр ляльок.

У віці шести років Паскевич був викликаний на допит до НКВС. Він пов'язував це із інтересом НКВС до особи його матері, Мусі Краковської, яка у 1920-ті та на початку 1930-х років активно робила кар'єру в партії за лінією пропагандистської роботи та участі в колективізації:

1932 року мама залишила партійну роботу і вступила до університету. Думаю, що коли почалися репресії 1937-го року, це врятувало їй життя. Її, звичайно, теж би заарештували.... В університеті вона спочатку була просто студенткою. Була членом партії, але не була ані секретарем партійного комітету, ніким. Щоправда, до 1939 року, коли вона, закінчивши університет, залишилася там викладати, вона вже була секретарем партійного бюро факультету, потім університету. Як вона вціліла у цій м'ясорубці – не знаю, мені важко сказати.

Не оминув страшний 37-й рік і мене. Мене, шестирічного, допитували у КДБ (обмовка; КДБ був створений 1954 року, на той час ще діяв НКВС із тими самими функціями таємної поліції. Центральна організація НКВС в Києві розміщувалася в тій самій будівлі на вул. Володимирській, 33, де згодом працював КДБ, а нині СБУ – Є.М.).

Мене питали, хто до нас приходить, про що говорять удома. Мати сиділа за дверима. А мене розпитували шість годин поспіль. Можете уявити, що з мамою було. Мені це все було незрозуміло, бо мама мене не готувала до таких речей, але багато чого я розумів уже тоді. Але, мабуть, вони не почули нічого підозрілого з мого белькотіння, і нас ніхто не чіпав. Я відповідав їм найбанальніші речі. Я тоді вже ходив у дитячий садок і читав їм напам'ять вірші про Леніна.

Щоранку я з мамою йшов до садка, що знаходився на Трьохсвятительській, поряд з Андріївською церквою. І я бачив, як підривали Михайлівський собор (1937 р. – Є.М.), як розтягували уламки стародавньої кладки... Очевидно, ці враження у поєднанні зі стресом, викликаним допитом, призвели до того, що в мене почалося нервово виснаження. Мені протягом трьох років снився той самий сон: мене розстрілюють,

кулемет стоїть на будівлі ЦК, і в мене потрапляє куля. Я у сльозах прокидався, а потім боявся заснути¹⁷⁴.

У зв'язку з описаним епізодом постає питання, чи містила цікавість НКВС до родини та, зокрема, матері Паскевича антисемітський елемент, або ж вона була зумовлена загальною логікою Великого терору з ліквідації перших поколінь радянських державних діячів (яких Сталін, на думку багатьох дослідників, вважав недостатньо лояльними до себе – зазначимо, що ця недовіра і бажання стратити уявних опонентів «навіпередки» були черговим прикладом проєкції його параної). На наш погляд, можна говорити про поєднання цих двох факторів, на користь чого свідчать спогади Юрія Паскевича про подальшу долю його матері: із початком кампанії проти «космополітизму» наприкінці 1940-х років (на чому ми зупинимося нижче) саме на підставі належності до «космополітів» та «буржуазних об'єктивістів» Краковська втратила свою посаду лектора¹⁷⁵.

Зазначимо, що Галузевий державний архів СБУ, що зберігає документацію часів НКВС-КДБ, не містить протоколу допиту Юрія Паскевича¹⁷⁶. В якості гіпотези цю відсутність можна пояснити тим, що слідчі вирішили не документувати допит, не отримавши від Паскевича жодної корисної, компрометуючої інформації (звичайно, якщо документ не був спеціально знищений або втрачений за ті десятиліття, що минули після допиту).

Зупинимося тепер на змісті сновидінь, що вони переслідували Паскевича після візиту до НКВС. Сцена розстрілу напряду перегукується із сновидіннями Голокосту, розглянутими у минулому розділі – і ця подібність стосується не лише формальних ознак, а й структури. Адже в обох випадках мова йде про переслідування суб'єкта владою, яка страчує його в рамках встановленого

---

¹⁷⁴ Паскевич Юрий. *Интервью*. Автор – Элла Орликова. Архив усной истории Центра исследований истории та культуры славноєвропейского еврейства.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Лист ГДА СБУ, особистий архів автора.

законного порядку через його ідентичність, а не за якісь скоєні злочини: сама ідентичність і стає тим «злочином», за який суб'єкт несе покарання.

Про довгостроковий вплив травматичних подій і Голокосту, і, гадаємо, радянського терору на свою психіку розповідав сам Юрій Паскевич, описуючи участь у конкурсі проектів пам'ятнику жертвам розстрілів у Бабиному Яру, що проводився 1965 року:

[У Бабиному Яру] загинули чотири родича батька... Я гинув у Бабиному Яру весь той час, що працював [над проектом]. Хіба можна так про це говорити: хто в мене загинув, чи хто у вас загинув, хто в них загинув!.. Це ми там гинули! ...Адже не факт смерті важливий, важливо, як ти співпереживаєш це! Для мене робити Бабин Яр – це була щоденна кара. Я не міг збрехати, у мене занадто хвора психіка... І коли я почав робити Бабин Яр, я його робив досить індиферентно, спокійно. І поступово, поступово все це розкручувалося, загорялося¹⁷⁷...

Під останньою фразою із наведеної вище репліки маються на увазі політичні інтриги, що інтенсивно розгорталися навколо цього конкурсу. Його результати згодом були анульовані, а тим учасникам, які технічно були переможцями, керівники проекту від влади запропонували зробити новий варіант, котрий не акцентував би увагу на темі загибелі саме євреїв. Зрештою, пам'ятник за абсолютно новим проектом був відкритий у Бабиному Яру лише 1976 року: героїчна групова композиція, що офіційно позиціонувалася як пам'ятник розстріляним «радянським громадянам» та військовополоненим солдатам й офіцерам. Масову страту євреїв, що була центральною подією для нацистських окупантів з ідеологічної точки зору, радянська влада показово проігнорувала. Найвище партійне керівництво УРСР на відкритті пам'ятнику не з'явилося¹⁷⁸.

---

¹⁷⁷ Паскевич Юрій. *Интервью*.

¹⁷⁸ Рамазанов Шаміль, Левітас Фелікс. Бабин Яр. Голокост – табуєвані теми радянської історіографії. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2021. № 53. С. 113-129.

3.2. Друга світова на теренах СРСР: сталінська версія «єврейської війни»

Після початку війни Німеччини з СРСР офіційне радянське інформаційне середовище вчергове кардинально змінилося: ЗМІ почали розповідати про звірства, що їх чинили нацисти по відношенню до єврейського населення. Така зміна виглядала дивною після років вихваляння мирного співіснування СРСР та гітлерівської держави і замовчування злочинів останньої проти євреїв. І тому радянські євреї часто вважали, ніби інформація про наміри нацистів їх знищити насправді є пропагандою СРСР. Як ми бачили за спогадами Дебори Авербух, чимало євреїв не хотіли евакуюватися з української столиці, оскільки пам'ятали 1918 рік, коли Київ знаходився під німецькою владою. «Це був найкращий час в їхньому житті, час спокою»¹⁷⁹, після років погромів та карколомних політичних зламів. І тепер, покладаючись на брак інформації, недовіру до офіційних ЗМІ та власну пам'ять, вони із надією дарували свою долю майбутнім вбивцям. Однак коли реальність нацистського геноциду стала вже очевидною, євреї СРСР зіткнулися із своєрідною радянською реакцією на нього: широким розповсюдженням антисемітських настроїв та міфів.

На побутовому рівні ці настрої втілювалися у нападах на євреїв, зокрема (але не ексклюзивно) у радянських республіках Центральної Азії – Узбекистані, Казахстані, Киргизстані, куди були евакуйовані громадяни західних республік СРСР, в тому числі і євреї (знову таки, не ексклюзивно).

Амалія Бланк (нар. 1910 р.) – театральна актриса, учениця Соломона Міхоелса, яка після нацистського нападу на вже радянський Львів поїхала звідти до Ташкенту – згадувала наступний епізод зі свого перебування в Узбекистані:

Антисемітизм під час війни став дуже помітним. Мабуть, ненависть до євреїв у радянських людей була й раніше, але тоді їм доводилося приховувати свої почуття. А коли йшла війна, їм уже не треба було ховатися і все це виплеснулося назовні...

---

¹⁷⁹ Грицак Ярослав. Український вимір Другої світової війни. *Друга світова. Роздуми через вісім десятиліть*. Уп. Ігор Винокуров. Київ, 2022. С. 9.

В Ташкенті мені доводилося стикатися з проявами антисемітизму. Але я справлялася з цим. Пам'ятаю, коли я вперше це відчула. Був літній день, я на зупинці чекала на трамвай. Поруч зі мною стояла жінка з прекрасним волоссям, заплетеним у коси і покладеним на голові високою короною. Я від її волосся не могла відірвати погляд. Нарешті, підійшов трамвай, і я тільки-но зібралася увійти, як відчула удар кулаком у скроню. Це була та жінка, вона кричала: «Ах ти, жидівко, ти хочеш першою до трамваю зайти?» Я схопила її за волосся, намотала його на руку і стала рвати. Вона впала, і я стала топтати її ногами, я була просто несамовитою від люти. Це було жахливо, адже я могла вбити її. І ніхто не втручався. Підійшов міліціонер, хтось із людей по-узбецьки йому розказав, у чому справа. Міліціонер не затримав мене, він просто сказав, щоб ми сідали у вагон та їхали. Я стояла на відкритій площадці трамваю, мене тіпало. До мене підійшов старенький узбек, узяв мене за руку, як дитину, відвів у вагон, посадив на своє місце¹⁸⁰.

Зростання випадків насильства проти євреїв в Узбекистані пояснювалося у таємному спецповідомленні НКВС на ім'я Лаврентія Берії від 20 серпня 1942 р. тим, що «антирадянські елементи вели контрреволюційну діяльність», розпалюючи антисемітизм на тлі нестачі житла, підвищення цін та «намагання частини евакуйованих євреїв влаштуватися у систему торгівельних, постачальних та заготівельних організацій»¹⁸¹. Таким чином, йшлося про ворожість з боку місцевого населення, яке вбачало в євреях конкурентів за дефіцитні ресурси та можливість вижити. Конкретно у випадку Ташкенту це підсилювалося тим, що станом на кінець 1941 р. 63% евакуйованих в місті дійсно були євреями – зокрема й тому, що туди централізовано вивозилися колективи єврейських театрів Києва, Одеси та Москви. За влучним висловом Ребеки Менлі, на сценах євреї отримували тепліший прийом, аніж на вулицях¹⁸².

Втім, випадки агресивного антисемітизму фіксувалися і поза азіатськими республіками, і не тільки по відношенню до цивільних евакуйованих. Своєрідну мутацію ця форма антисемітизму переживала у випадку євреїв-чоловіків, які, за поширеними уявленнями, або теж централізовано перебували в евакуації

---

¹⁸⁰ Бланк Амалия. *Интервью*. Інтерв'юер – Елла Левицкая. Архів усної історії Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. Вересень 2005 р.

¹⁸¹ ЦАФСБ ССРСР. Коллекція составителя. Цит. за *Государственный антисемитизм в СССР. 1938-1953*. Сост. Геннадий Костырченко. Москва, 2005. С. 32-33.

¹⁸² Manley, Rebecca. *To the Tashkent Station. Evacuation and Survival in the Soviet Union at War*. Ithaca, London, 2009. P. 229-230.

(звідси походить принизливий вираз «ташкентські партизани»), або намагалися опинитися подалі від фронту і займатися тиловою роботою в рядах Червоної армії. Дію цього міфу фіксували військові єврейського походження, які мали наполегливо доводити свою лояльність командуванню і оточуючим – про що свідчать численні епізоди з мемуаристики.

Учасник Другої світової, мешканець Львову Олексій Григорович (прізвище у джерелі не наводиться) пригадував, що його найбільшим страхом на війні було не померти (хоча це означало б, що його мати залишиться на самоті, оскільки його батько загинув у перші тижні війни), а здатися трусом. Але побратими запевняли його: «Ти один з нас. Ти зовсім не схожий на єврея»¹⁸³.

Літератор та одних з ключових радянських пропагандистів воєнного часу Ілля Еренбург (1891 – 1967) описував, як до нього завітав поет Євгеній Долматовський (1915–1994) і розповів про випадок, що стався з ним на фронті. Долматовський потрапив в оточення німцями на полі бою, але зміг втекти з полону:

... Він читав мені вірші про воду: як він мріяв про ковток води, коли не давали пити. Розповів, як потрапив до нашої частини: зустріли його привітно, а потім відвели до штабу і довго допитували. Треба було довести, що він це він, а оточення – це оточення. Він був зі мною до четвертої години ранку. Я заснув і відразу прокинувся від власного крику: мені снилося, що мене допитують і я не можу довести, що я - це я; а хто мене допитував – не пам'ятаю¹⁸⁴.

Зауважимо, що цей сон Еренбурга мав похідну природу: він був інспірований розповіддю іншої людини, але у ситуацію допиту, в якій він мав довести свою особу, Еренбург помістив самого себе. Еренбург мав надзвичайно ускладнені стосунки із владою у період правління Сталіна. Він грав важливу роль у медійній машині СРСР та мав змогу безпосередньо звертатися із проханнями до керівництва держави, але

---

¹⁸³ Merridale, Catherine. *Night of Stone. Death and Memory in Russia*. London, 2000. P. 290-291.

¹⁸⁴ Эренбург, Илья. *Люди, годы, жизнь*. Т. 2, кн. 5. Москва, 1990. С. 258.

водночас його виступи інколи критикувалися на шпальтах радянської преси, Єврейський антифашистський комітет, в якому Еренбург брав участь, після війни був ліквідований а багато його учасників страчені. Фундаментальний проєкт Еренбурга та Василя Гроссмана «Чорна книга» – хроніка антиєврейських злочинів нацистів на території СРСР та в таборах смерті у Польщі – був заборонений до публікації вже після набору в типографії. Таким чином, Еренбург мав таку ж необхідність постійно доводити свою лояльність, справжність своїх намірів владі держави, як і солдати в армії – своєму керівництву.

Наведемо ще один приклад, пов'язаний із цим мотивом. Він цитується за інтерв'ю Наума Поляка (народився 1923 р.), колишнього головного спеціаліста інституту Укрсельенергопроект:

Мій молодший брат Лев, який був призваний до армії з Новосибірського інституту залізничного транспорту, потрапив до Московського резервного полку. Йому ще 17 років не було, і там його жаліли усі командири. Але були такі солдати, які знущалися з нього, казали, що його не посилають на фронт, бо він єврей і зумів, як усі євреї, так влаштуватися, щоб не опинитися на фронті. Лев не міг це витримати. Він тричі подавав заяву з проханням надіслати його на фронт. Зрештою, його послали на фронт під Кенігсбергом. Це було приблизно влітку 1944 року. 15 листопада 1944 року мамі наснився страшний сон, ніби з ним щось трапилося. Виявляється, за кілька днів до цього його важко поранили, була розбита права нога. Йому мали зробити операцію і перевезли до шпиталю під Москвою. За час подорожі в нього почалася гангрена і він помер у Москві 15 листопада. Цей день моя мати відчула за тисячі кілометрів¹⁸⁵.

Зазначимо, що наведене вище сновидіння концептуально не вкладається в рамки даного розділу нашої роботи, адже в ньому йдеться про смерть внаслідок нацистської агресії. Ми процитували цей сон лише задля ілюстрації тези про настрої у радянській армії – водночас, можемо вказати на його структурну спорідненість із снами про загибель родичів, які ми розглядали у минулому розділі. Важливим видається і те, що це сновидіння яскраво відображує

---

¹⁸⁵ Поляк Наум. *Интервью*. Інтерв'юер – Владимир Зайденберг. Архів усної історії Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. 24 лютого 2002 р.

становище радянських євреїв, які перебували у замкненому просторі між двома тоталітаризмами.

На нашу думку, ворожість по відношенню до євреїв з боку інших радянських громадян була своєрідним психічним захистом: формою «покарання» за те, що євреї начебто несли відповідальність за війну. Мовляв, якби Гітлер не хотів знищити євреїв, то не страждали б й інші народи – отже, у війні винуваті саме вони. А незабаром, у січні 1953 року, євреї будуть вже напряду звинувачені на шпальтах «Правди» у підготовці чергової світової війни.

Існують докази того, що радянська влада щонайменше не противилася роздмухуванню антисемітизму у його нових специфічних формах під час війни.

Так, 2 квітня 1943 року керівництво Єврейського антифашистського комітету звернулося до секретаріату ЦК ВКП (б) із пропозицією виправити висвітлення у пресі нагородження за бойові дії солдатів та командирів армії єврейського походження. Приводом для цього стала стаття у журналі «Большевик», що містила наступний пасаж:

За даними про 264 198 бійців та командирів Червоної Армії, нагороджених орденами і медалями СРСР за бойові заслуги у Великій Вітчизняній війні проти німецьких загарбників, було нагороджено росіян 187 178, українців 44 344, білорусів 7 210, азербайджанців 450, грузинів 1 322, вірмен 1 306, туркменів 142, узбеків 666, таджиків 103, казахів 1 620, киргизів 142, карелів 505, фінів 103, молдаван 193, литовців 29, латишів 617, естонців 73, татар 4384, башкирів 687 мордвинів 1742, удмуртів 400, чувашів 1362, марійців 356, кабардинців 112, чеченців 60, осетинів 471 і т. д. Серед нагороджених є комі, калмики, буряти, черкеси, хакаси, аварці, кумики, якути, *євреї* (курсив мій – Є.М.), бійці всіх інших національностей СРСР¹⁸⁶.

Звернемо увагу на те, що євреї у цьому переліку стоять останніми – з чого виходить, ніби їхня частка у розданих нагородах була настільки мізерною, що навіть не дотягувала до показника чеченців у 60 нагороджених.

---

¹⁸⁶ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 127. Л. 141-14106; цит. за *Государственный антисемитизм в СССР*. С. 35-36.

Втім, як вказано у листі ЄАК, вже станом на 5 жовтня 1942 р. кількість нагороджених серед єврейських бійців та командирів насправді становила 5163 особи. Тобто, у загальному переліку за етнічною ознакою євреї мали йти четвертими, після росіян, українців та білорусів (саме такий порядок збережеться і за загальними результатами війни, євреї збережуть своє четверте місце за кількістю нагород). Однак редакція журналу своїм матеріалом створила враження, ніби євреї – як і стверджував популярний міф – знаходилися на маргінесі бойових дій.

«Ми вважаємо, що публікація цих даних у статті... без зазначення однієї з найбільш значних цифр... заважає нашій пропаганді та роботі серед єврейських мас за кордоном. Крім того, це може бути підхоплено гітлерівськими агентами, які розповсюджують злісні чутки про те, що “євреї не воюють”», – наголошувалося у листі ЄАК.

Ще більш вражаючим прикладом цензурування євреїв в офіційній радянській історії безпосередньо під час війни є робота спеціальної державної комісії, що фіксувала та розслідувала злочини нацистів на території СРСР (офіційна назва: Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причинённого ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР).

Створена у листопаді 1942 р., протягом 1943-го року ця комісія опублікувала сім повідомлень про дії окупантів – і лише в одному з них були згадані євреї.

Коли голова цієї комісії Ніколай Швернік направив до Управління агітації та пропаганди ЦК ВКП (б) лист із проханням погодити повідомлення про нацистські злочини в Києві, то голова Управління Георгій Александров зробив у тексті кілька виправлень – повністю викресливши звідти слово «євреї» і замінивши його евфемізмом «мирні громадяни». Після того саме це

словосполучення вживалося в радянських документах, аби уникати згадок про нацистське знищення євреїв¹⁸⁷. Як ми вказували вище, саме про «громадян» йшлося в офіційній назві пам'ятника жертвам у Бабиному Яру за тридцять років після завершення війни.

Євреї СРСР склали значну частину усіх жертв Голокосту: за оцінкою центру Яд ва-Шем, близько 1,5 мільйонів радянських євреїв були знищені нацистами у масових стратах за період окупації¹⁸⁸. Це, в свою чергу, становить близько половини усього єврейського населення країни перед початком війни. Однак ці жертви та міжнародний політичний контекст антисемітизму у світлі злочинів Гітлера не зупинили Сталіна від поступового розгортання нових репресій після війни: репресій, що тепер, на відміну від 1930-х років, були відкрито спрямовані проти євреїв.

3.3. Післявоєнний терор: боротьба з «космополітами»

Визначення євреїв як ворожої та екзистенційно небезпечної групи всередині СРСР формувалося протягом війни, але фінальна стадія цього процесу сталася вже після 1945 року, у період пізнього сталінізму.

Прослідкувати траєкторію антисемітських репресій можна за численними зверненнями до політичного керівництва радянської держави за двома напрямками:

1) скарги на «засилля» євреїв у культурних та науково-освітніх інституціях. Ці скарги у випадках, коли вони були неанонімними, могли походити навіть від найвищих посадових осіб, які бачили у присутності євреїв

---

¹⁸⁷ Люкс, Леонид. Антисемітизм в політике Сталіна. Пер. Бориса Хавкіна. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. 2008. № 2. С. 32-72.

¹⁸⁸ *The Invasion of the Soviet Union and the Beginnings of Mass Murder*. Yad Vashem, The World Holocaust Remembrance Center. URL:

<https://www.yadvashem.org/holocaust/about/final-solution-beginning/mass-murder-in-ussr.html>.

Дата звернення: 11 квітня 2023 р.

«збочення національної політики партії» – що є цитатою з листа вже згаданого голови Управління агітації та пропаганди Александрова до секретарів ЦК ВКП (б) від 17 серпня 1942 р. про «засилля» євреїв у музичних організаціях¹⁸⁹;

2) скарги євреїв і симпатизуючих їм неєвреїв на антисемітські інциденти. Наприклад, заява групи композиторів з Москви про випадок 18 вересня 1944 р., коли їхній колега Борис Мокроусов у будівлі Союзу радянських композиторів публічно кричав «Геть жидівське царство» та «Бий жидів, рятуй Росію». Мокроусов зрештою виправдався тим, що був нетверезий і отримав у вигляді покарання «сувору догану»¹⁹⁰.

Цілком передбачувано, що у підсумку державний репресивний апарат, очолюваний Сталіним, пристав на бік тих, хто виступав проти національних «збочень» у вигляді присутності євреїв як таких. Тим більше, що подібного роду скарги та рішення, на наш погляд, були інспіровані внутрішньою логікою тоталітарного антисемітизму та бажанням їхніх авторів (які знали або здогадувалися про антисемітські настрої Сталіна) передбачити думки та дії першої особи держави: догодити вождю і таким чином отримати шанс на порятунок своєї власної службової долі, свободи чи життя.

Репресії на рівні масових звільнень євреїв з організацій культури, освіти та науки почали проводитися під гаслом боротьби з «безрідними космополітами». Цей термін вводився в обіг у 1948-49 рр. і остаточно отримав широке поширення під час «справи театральних критиків»: публічної атаки на сторінках газети «Правда» у бік групи театральних оглядачів, які начебто незаслужено критикували патріотичні твори майстрів соцреалізму, гальмували розвиток радянського мистецтва та ставили його на нижчу позицію у порівнянні із мистецтвом «буржуазним»¹⁹¹. Оскільки згадані у «правдивській» статті

---

¹⁸⁹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 123. Л. 21—24; цит. за *Государственный антисемитизм в СССР*. С. 27-29.

¹⁹⁰ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 235. Л. 146; РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 235. Л. 147; цит. за *Государственный антисемитизм в СССР*. С. 37-39.

¹⁹¹ Об одной антипатриотической группе театральных критиков. *Правда*. 1949. № 28 (11135). 28 января. С. 4.

критики здебільшого були євреями (але не тільки), аудиторія газети мала здогадатися, кому саме приписується зрада батьківщини та поклоніння перед Заходом – хоча слово «євреї» у тексті завбачливо не використовувалося. Зазначимо, що використання сталого маскувального виразу на адресу євреїв очевидним чином відсилає нас до практики евфемізмів антисемітського змісту у нацистській Німеччині.

Кампанія проти критиків пришвидшила «очищення» радянських структур від єврейських працівників і надала йому значних обсягів. Дебора Авербух, яка після війни працювала старшим лаборантом у Київському інституті кіноінженерів, пригадує обставини свого звільнення:

Після війни в Радянському Союзі термін «космополіт безрідний» був прирівняний до терміну «зрадник батьківщини»... Безрідними космополітами, як правило, були євреї. Таким чином мене звільнили...

Влітку 51-го, наприкінці навчального року, з кіноінженерного інституту звільнили 14 євреїв. Не всіх: звільняли середню ланку викладачів, професура залишилася. Формулювання у трудовій книжці: «У зв'язку із зменшенням навчального навантаження»... 1 вересня на мою посаду було оформлено сестру секретаря комсомольського комітету цього ж інституту.

... Обстановка була страшна. Якщо в підручниках, у лекціях, зустрічалось німецьке чи єврейське прізвище, [наприклад], Ленц, то офіційно його розробка називалася «формула члена-кореспондента Академії наук СРСР Ленца». Щоб не подумали, що це якийсь закордонний вчений, перед яким ми схиляємося. Це називалося «поклоніння перед Заходом»¹⁹².

Фактично, справа критиків-космополітів відкрила повномасштабну погромну кампанію – саме «кампанією у відкритій пресі проти космополітизму» вона була названа у доповідній записці Управління агітації та пропаганди Сталіну від 4 лютого 1949 року¹⁹³. Цей етап, на нашу думку, був ідентичним періоду соціальної смерті євреїв у Німеччині середини 1930-х років: коли євреї поступово втрачали можливості працевлаштування та повноцінного функціонування у суспільстві, але що до того, як стали фактично засудженими до страти.

---

¹⁹² Авербух Дебора. *Интервью*.

¹⁹³ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 132. Д. 237. Л. 71—74; цит. за *Государственный антисемитизм в СССР*. С. 259-262

Ми зупинимося на двох ключових епізодах державного антисемітизму межі 1940-50-х років: розгромі Єврейського антифашистського комітету та страті його лідерів, а також «справі лікарів». Обидві ці події значним чином вплинули на долю єврейського населення СРСР і психічно інтерналізувалися євреями, що доводять зафіксовані сновидіння.

13 січня 1948 р. актор та режисер, керівник Московського державного єврейського театру, голова Єврейського антифашистського комітету Соломон Міхоелс загинув в автокатастрофі під час відрядження до Мінську. Згідно з оперативною доповіддю міністра внутрішніх справ СРСР Сергея Круглова на ім'я Сталіна, причиною катастрофи став наїзд невстановленого автомобіля на машину, в якій перебував Міхоелс¹⁹⁴.

Однак 18 березня 1953 р., у перші тижні після смерті Сталіна, Сергей Огольцов, колишній перший заступник міністра державної безпеки, у таємній доповіді на ім'я Берії підтвердив, що операція з вбивства Міхоелса була розпочата наприкінці 1947 року за наказом самого Сталіна, який волів обставити її саме як автомобільну катастрофу. І учасники операції за її успішне виконання того ж 1948 року отримали державні нагороди¹⁹⁵.

Після загибелі Міхоелса у березні 1948 р. розпочинається ліквідація ЄАК, керівники якого звинувачуються в «антирадянській націоналістичній роботі» під керівництвом розвідки США¹⁹⁶. 20 листопада Політбюро ЦК ВКП (б) видає наказ про негайне закриття Комітету як «центру антирадянської пропаганди, що регулярно надає антирадянську інформацію органам іноземної розвідки»: «Печатки цього Комітету закрити, справи Комітету забрати. Поки нікого не арештовувати»¹⁹⁷. Однак арешти розпочалися вже незабаром, а влітку 1952 р.

---

¹⁹⁴ ГА РФ. «Особая папка» И.В. Сталина. Д. 199. Л. 53; цит. за *Государственный антисемитизм в СССР*. С. 106.

¹⁹⁵ ЦАФСБ РФ; цит. за *Государственный антисемитизм в СССР*. С. 110-112.

¹⁹⁶ РГАСПИ. Ф. 82. Оп. 2. Д. 1012. Л. 53 -71; цит. за *Государственный антисемитизм в СССР*. С. 120-130.

¹⁹⁷ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 39. Л. 140; цит. за *Государственный антисемитизм в СССР*. С. 138.

на закритих судових засіданнях активні діячі ЄАК, які всі ці роки перебували під слідством, де з них вибивали покази, були засуджені: 13 осіб до розстрілу, а одна звинувачена – до 10 років заслання¹⁹⁸.

Донька Міхоелса Наталія Вовсі-Міхоелс (1921-2014) у своїх мемуарах згадує обставини закриття єврейського театру, яким керував її батько. Після загибелі Міхоелса Наталії було запропоновано стати директором його музею, що розміщувався у колишньому робочому кабінеті режисера. Однак вже у березні 1949 р. на рівні Ради Міністрів СРСР було підняте питання про закриття театру через відсутність самоокупності його роботи та незадовільну глядацьку відвідуваність.

Вовсі-Міхоелс в той період одного дня прийшла на робоче місце і дізналася, що кабінету її батька більше немає: на дверях висіла табличка «Агітпункт», а особисті архіви Міхоелса, як повідомив тодішній директор театру, були вивезені для музеєфікації:

Я задихнулася від несподіванки та гніву. Як вони могли? Без попередження, не сказавши жодного слова? Отямившись від шоку, я кинулася назад до кабінету подивитися, чи залишилося там щось.

На щастя деякі фотографії ще були на місці. З цього дня я приходила на роботу лише аби забрати те, що залишилося (крім фотографій, правда, я нічого не знайшла – ані стенограм, ані рецензій.) Я з'являлася в театрі, крутилася за кулісами, у залі, а потім, одягнувши пальто, з незалежним виглядом прослизала до кабінету і, засунувши кілька фотографій за пазуху, вирушала додому. На той час ми вже були під наглядом. На сходах, наприклад, тихо перемовлялася парочка, варто було нам вийти з квартири, як парочка розділялася: один залишався чатувати на сходах, другий слідував за нами.

Щоразу, виходячи з театру, я не була впевнена, що донесу свою ношу додому, та й удома залишати знімки ставало небезпечно. Але кому я могла передати врятовані фотографії? Друзі самі були в небезпеці, з кожним днем їх ставало дедалі менше. А за решту не можна було поручитися. Так минуло місяці зо три. Потім театр зачинили (у листопаді 1949 р. – Є.М.).

Багато років поспіль я бачила один і той же сон, ніби я блукаю спорожнілими кулісами, прислухаюся до шерхоту старих афіш, що ворухнуться од вітру, і, сівши на сходи, які ведуть на сцену, плачу, плачу, плачу¹⁹⁹ ...

---

¹⁹⁸ *Неправедный суд. Последний сталинский расстрел. Стенограмма судебного процесса над членами Еврейского антифашистского комитета.* Сост. В. П. Наумов, А. А. Краюшкин, Н. В. Тепцов. Москва, 1994. С. 375-382.

¹⁹⁹ Вовси-Михоэлс Наталия. *Мой отец Соломон Михоэлс.* Москва, 1997. С. 43-44.

Ми можемо порівняти мотиви цього сновидіння із сном Гіти Лімо після подій Кришталевої ночі. В обох випадках наявна тема порожнього публічного простору, що за звичних обставин був наповнений людьми: перехожими на вулиці чи глядачами єврейського театру. І в обох випадках їхнє зникнення є наслідком антиєврейських репресій з боку владного режиму.

Розгром ЄАК був передостаннім епізодом сталінської боротьби з євреями. Фінальним актом мали стати масові арешти законспірованих диверсантів, які нібито планували вбити радянське керівництво – і таким чином влада легітимізувала дозвіл самій собі на випереджувальний удар по радянських євреях.

3.4. «Справа лікарів»: державна антисемітська мобілізація та тінь нового Голокосту

Підготовка до «справи лікарів», що стала піком антисемітської кампанії Сталіна, розпочалася задовго до її оголошення у публічному просторі в січні 1953 року.

Її стартом можна вважати лист, що його надіслала 29 серпня 1948 р. завідувача кабінетом електрокардіографії Кремлівської лікарні Лідія Тимашук начальнику Головного управління охорони МДБ СРСР Ніколаю Власіку. У своєму зверненні Тимашук покаржилася на кількох професорів лікарні, які, на її думку, неправильно лікували члена політбюро ЦК ВКП (б) Андрія Жданова і навмисно применшували небезпеку його стану, діагностуючи замість інфаркту міокарда функціональний розлад. Лист був переданий Сталіну. За два дні Жданов помер. Зазначимо, що серед вказаних Тимашук лікарів, які «неправильно» лікували високопосадовця, євреїв не було²⁰⁰.

---

²⁰⁰ АП РФ. Копії; цит. за *Государственный антисемитизм в СССР*. С. 430-432

За півроку після цього інциденту у політбюро ЦК ВКП (б) був зареєстрований лист від такого собі мешканця Ленінграду Л. Макарова із закликом очистити систему охорони здоров'я «споконвічно російського міста» від засилля євреїв. Для більшої ефективності «очищувальних» дій у листі наводився список євреїв-медиків на 32 особи із прізвищами та посадами. «Нема більше сил терпіти, настільки важко росіянам працювати в органах охорони здоров'я. Усі центральні позиції знаходяться в руках євреїв, які на гарматний постріл не підпускають росіян», – писав автор, чия власна особа так і залишилася утаємниченою²⁰¹. Враховуючи володіння ним настільки обширними даними про особовий склад медичної системи міста, можемо припустити, що «Макаров» був вигадкою (його звернення навіть не має точної дати надсилання чи реєстрації), а сам лист був створений відповідними органами задля легітимації наступних дій: 5 травня секретар Ленінградського обкому та горкому ВКП (б) Адріанов пише секретарю ЦК Георгію Малєнкову про те, що викладені у листі «Макарова» факти відповідають дійсності і просить допомоги на рівні міністерства задля «наведення порядку у медичних закладах Ленінграду»²⁰².

1950 року кампанія з вичищення надмірної кількості євреїв набирає обертів: у клініці лікувального харчування НДІ харчування Академії медичних наук СРСР виявлена «націоналістична група»²⁰³. Розпочинаються арешти медиків єврейського походження.

Так, під репресіями опиняється сім'я лікарів Етінгерів: батько та його прийомний син, обох звать Яковами. Яків Етінгер-молодший (1929-2014) був врятований нянею Марією Харецькою з мінського гето під час війни, коли його

---

²⁰¹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 118. Д. 478. Л. 246 -249. Копія; цит. за *Государственный антисемитизм в СССР*. С. 432-434.

²⁰² РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 118. Д. 478. Л. 245. Оригінал; цит. за *Государственный антисемитизм в СССР*. С. 434.

²⁰³ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 119. Д. 12. Л. 90—92. Оригінал; РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 119. Д. 12. Л. 8 6 -8 7. Оригінал; РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 119. Д. 12. Л. 85. Копія; цит. за *Государственный антисемитизм в СССР*. С. 435-437.

батьки були вбиті у Голокості (за це няня посмертно отримала звання Праведника світу від Центру Яд ва-Шем). Хлопчика прийняв у свою родину доктор медичних наук Яков Етінгер (1887-1951).

У часи боротьби з «космополітами» Етінгери потрапили у поле зору Міністерства державної безпеки за підозрою в антирадянській діяльності. З 1949 року за родиною велося стеження, прослуховувалися квартира та телефонні розмови.

17 жовтня 1959 року Етінгер-молодший під час сніданку розповів про сон, що наснився йому тієї ночі: ніби він із кров'ю випльовує усі свої зуби. Його батько сказав, що це нісенітниця, а няня, натомість, дуже засмутилася.

Після сніданку Яков відправився на лекції до університету. На вулиці до нього підійшов чоловік у цивільному одязі:

– Я з карного розшуку. Ваше прізвище Данилов? – Запитав він і показав посвідчення. – Нам треба дещо з'ясувати, проїдьте з нами на кілька хвилин.

– Ні, моє прізвище не Данилов, – відповів я і назвав своє.

Але в цей момент «працівник карного розшуку» і ще двоє чоловіків у цивільному, які вистрибнули з легкової машини поруч, міцно підхопили мене під руки і вштовхнули до автомобілю²⁰⁴.

Етінгера привезли не до карного розшуку, а до будівлі МДБ на Луб'янці. Там він буде заарештований. Місяці під арештом пройдуть у побиттях та тортурах. Пред'явлене йому звинувачення: «Будучи вороже налаштованим до існуючого в СРСР політичного ладу, проводив серед свого оточення антирадянську пропаганду». За місяць буде арештований і його батько.

Під час одного з побиттів Етінгер побачить на гумовій палиці німецьке клеймо – вочевидь, радянські органи використовували запаси, знайдені на складах нацистів на окупованих землях. Пряму спадкоємність двох тоталітарних режимів підтверджували і слова заступника начальника слідчої

---

²⁰⁴ Етінгер Яков. *Это невозможно забыть: воспоминания*. Москва, 2001. С. 43.

частини з особливо важливих справ МДБ Михаїла Рюміна, який брав участь у допитах:

Ми вас, євреїв, усіх передусім. Ми покажемо, що ми можемо зробити з вами, жидівська морда... Ми точно знаємо, що ти, єврейська б..., і твоя сука нянька під час війни продалися німцям. Тому ви і врятувалися.

...Те, що не встигли зробити із жидами німці, доробимо ми. Ми очистимо нашу землю від євреїв²⁰⁵.

Етінгер отримає постанову про свій вирок у травні 1951 року: 10 років ув'язнення. Він буде направлений до табору, але восени повернений до Москви, де тепер його допитуватимуть вже в рамках нової справи – як з роками зрозуміє Етінгер, мова йшла про «справу лікарів»²⁰⁶. Етінгер-молодший буде випущений з табору 1954 року. Його батько помре у тюрмі 1951 р. незабаром після арешту: Яков Етінгер-старший стане першою жертвою справи про «єврейський закат» проти радянського керівництва.

Сновидіння Етінгера ми можемо інтерпретувати як реакцію на атмосферу радянського терору, що наприкінці 1940-х років вже мав виразно антисемітський характер. Сцена випльовування закривавлених зубів є класичною для силових допитів, про які радянські громадяни на той час мали вже дуже добре уявлення. Розповідь вкладається у модель т.з. пророчих сновидінь, оскільки ретроспективно цей сон можна трактувати саме як передбачення фізичного насильства щодо Етінгера після його арешту того ж дня.

Додатково можемо зазначити, що реакція няні на розповідь про сновидіння могла бути зумовлена її знанням народного тлумачення снів про випадіння зубів як пророцтв близької смерті родичів. Такі тлумачення розповсюджені в різних культурах, зокрема, зустрічається воно у Талмуді²⁰⁷.

---

²⁰⁵ Там само. С. 44.

²⁰⁶ Етінгер Яков. *Это невозможно забыть*. С. 31-50.

²⁰⁷ Rozen, Naama, Soffer-Dudek, Nirit. Dreams of Teeth Falling Out: An Empirical Investigation of Physiological and Psychological Correlates. *Frontiers in Psychology*, 2018.

У 1951-52 роках влада СРСР ухвалює рішення об'єднати два вже існуючі на той момент репресивні наративи: про шкідливу роботу медиків по відношенню до важливих пацієнтів та про надзвичайно високу концентрацію євреїв у медичній системі. Постать старшого Етінгера в цьому випадку була символічною: вірогідно, що епізод саме з його практики наштовхнув кураторів антисемітського проєкту на думку про таку масштабну ідеологічну конструкцію, як глобальний єврейський заколот. Адже у кінці травня – на початку червня 1947 року Етінгер брав участь у медичному огляді невідомого йому іноземного «друга партії», на який доктор був покликаний за дзвінком з лікувально-санітарного управління Кремля. Разом з ним в огляді брав участь інший спеціаліст, котрий буде потім згаданий у листі Тимошук як непрофесійний лікар Жданова – професор Владімір Віноградов. Несподівано про цей епізод Етінгера-молодшого розпитував один зі слідчих навесні 1952 року, зазначивши, що той іноземець у підсумку помер, хоча лікарі писали, що він здоровий. «Ці лікарі-вбивці прирекли на смерть вірного друга Радянського Союзу», – зазначив слідчий і більше не повертався до цього питання.

Однак насправді цим «вірним другом», як вважає Етінгер-молодший міг бути Рауль Валленберг (Raoul Gustaf Wallenberg, 1912-1947) – шведський дипломат, який під час війни врятував тисячі євреїв від Голокосту у Будапешті, видаючи їм документи шведських громадян, котрі нібито очікували на репатріацію. У січні 1945 року Валленберг був затриманий радянськими військовими в угорській столиці начебто за підозрою у шпигунстві, а потім переправлений до Москви – обставини останніх років його життя залишалися абсолютно невідомими аж до 1957 року, коли радянська влада повідомила Швецію, що Валленберг помер від інфаркту 17 липня 1947 року (однак справжні обставини його викрадення, арешту та

загибелі до сих пір засекречені владою сучасної Росії; можливим мотивом інколи називають намір використати Валленберга під час обмінів полоненими).

На думку Етінгера-молодшого, його батько разом із іншими спеціалістами був покликаний на огляд для того, аби зафіксувати поганий стан серця Валленберга, чим потім можна було виправдати його смерть (під час візиту лікарів Валленберг, судячи з опису, міг знаходитися під дією препаратів, що вплинули на його фізіологічні процеси та жвавість). Та втім медики відмовилися фіксувати те, чого не бачили. Валленберг, ймовірно, незабаром був просто розстріляний, а його «інфаркт» вказувався як причина смерті навіть без посилань на висновки радянських лікарів^{208 209}.

Отже, людина, яка рятувала євреїв від Голокосту, була викрадена і страчена радянською владою. Для фальсифікації його запланованого вбивства влада намагалася використати лікаря-єврея. Коли це зробити не вдалося, лікар-єврей, фактично, сам був вбитий у тюрмі, а влада використала його ім'я для початку масштабного проекту антиєврейських репресій.

У березні 1952 року, під час досудового розгляду справи ЄАК (котра поки що до «справи лікарів» не мала стосунку), ухвалюється рішення розпочати слідство по усіх євреях, які були згадані під час допитів. Список налічував 213 осіб, серед них такі відомі прізвища, як Еренбург, Гроссман, Маршак, та інші²¹⁰. Це означає, що об'єктами репресій влад бачила вже не тільки лікарів, а євреїв загалом – як учасників масштабного заколоту проти Радянського Союзу як такого. Лікарі в цій параноїальній схемі були безпосередніми виконавцями, але небезпека походила від усього єврейського населення.

На нашу думку, для успішної мобілізації радянських мас у впровадженні цих репресій влада покладалася на ефект антисемітизму воєнного часу та

---

²⁰⁸ Этингер Яков. *Это невозможно забыть*. С. 54-57.

²⁰⁹ Johan, Matz. The Konnov/Mikhailov/Bakourskii espionage crises of July–August 1947 and the Vyshinskii note on Raoul Wallenberg. *Journal of Intelligence History*. 2017. Vol. 17, № 1. P. 30–51.

²¹⁰ *Неправедный суд. Последний сталинский расстрел*. С. 11-12.

повоєнних кампаній із боротьби з «космополітами». До того ж, не зникали і давні антисемітські міфи:

Днями одна із студенток місцевого інституту, як проживала на квартирі єврейки, раптом заявила, що залишає квартиру. Коли стали розпитувати про причину, вона відповіла: «Подруги мені порадили. Поки ще можна було, а тепер пізно – наближається пасха, в мене можуть взяти кров».

Коли мені про це розповіли, в мене кров захолола у жилах. Що ж це таке? ...Виникає питання: чому забувають хоча б про статтю Кримінального кодексу, що загрожує карою за розпалювання міжнаціональної ворожнечі, коли це стосується євреїв?²¹¹

Про цей епізод кривавого наклепу у листі Іллі Еренбургу повідомив мешканець Сімферополя А.М. Ліберман разом із іншими спостереженнями про побутовий та службовий антисемітизм.

Лист був написаний 12 січня 1953 року.

Наступного дня, 13 січня, газета «Правда» на першій шпальті повідомила про арешт терористичної групи «підлих шпигунів та вбивць під маскою професорів-вбивць», які шляхом шкідницького лікування вбили членів ЦК ВКП (б) Андрія Жданова та Александра Щербакова і планували таким самим чином розправитися із іншими «активними діячами СРСР»: керівництвом держави, котре після згубних пігулок та інших методів терористично-медичного обслуговування більше не могло б виконувати свої обов'язки із оборони Радянського Союзу²¹².

У тексті «Правди» не було зазначеного автора, містилося лише посилання на хроніку ТАСС як джерело інформації. Відсутність підпису надавала статті вигляд легітимного вираження думок найвищої державної влади – і таке її сприйняття було вірним. 10 січня, до три дні до публікації, цей текст передав на візування Сталіну головний редактор «Правди» Дмитрій Шепілов²¹³.

²¹¹ *Советские евреи пишут Илье Эренбургу, 1943-1966*. Ред. Мордехай Альтшулер, Ицхак Арад, Шмуэль Краковский. Иерусалим, 1993. С. 306.

²¹² Подлые шпионы и убийцы под маской профессоров-врачей. *Правда*. 1953. №13 (12581). 13 января. С.1.

²¹³ РГАСПИ. Ф. 558. Оп. 11. Д. 157. Л. 9-14; цит за *Политбюро ЦК ВКП (б) и Совет министров СССР*. Сост. Олег Хлевнюк. Москва, 2002. С. 389-392.

Стаття була надзвичайно далека від телеграфного стилю, адже її метою було розпочати повномасштабну антисемітську кампанію з емоційного старту. Оригінальний, трохи стриманіший у виразах текст ТАСС містився на останній сторінці цього ж числа газети – хоча різниця між ним та матеріалом на першій шпальті насправді є незначною²¹⁴. Таким чином, в одному числі двічі (!), на першій та останній шпальтах, був опублікований майже ідентичний текст відкрито антисемітського мобілізаційного спрямування. Це підкреслює, хоча й в абсурдній манері, політичну важливість старту останньої кампанії сталінського терору.

Викриття лікарів-вбивць насичене пишною інвективною лексикою – «згряя лікарів-отруйників», «група ганебних виродків», «банда людиноподібних звірів» – і цілком конкретно називає етнічну спільноту, представники якої змогли запуснути свій проєкт на радянських теренах:

Більшість учасників терористичної групи – Вовсі, Б. Коган, Фельдман, Грінштейн, Етінгер та інші – були куплені американською розвідкою. Вони були завербовані філією американської розвідки – міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією «Джойнт». Брудне обличчя цієї шпигунської сіоністської організації, що прикриває свою підлу діяльність під маскою благодійності, повністю викрито.

Спираючись на групу *розбещених* (курсив мій – Є.М.)²¹⁵ єврейських буржуазних націоналістів, професійні шпигуни та терористи з «Джойнт» за завданням та під керівництвом американської розвідки розгорнули свою підривну діяльність і на території Радянського Союзу²¹⁶.

Джефрі Вайдлінгер (Jeffrey Veidlinger) звертає увагу на виразну деталь списку заарештованих лікарів: майже всі вони, за єдиним

---

²¹⁴ Арест группы врачей-вредителей. ТАСС. *Правда*. 1953. №13 (12581). 13 января. С. 4.

²¹⁵ Цей несподіваний по відношенню до лікарів епітет насправді має власну генеалогію як усталений антисемітський наратив: згадаймо, напр., уявлення Гітлера про просування євреями еротизму у культурі, про які йшлося у розділі 2.1 даної роботи. Але загалом історія уявлень про євреїв як практиків та пропагандистів «розпусти» є значно давнішою. Так, у ХІХ ст. тему «еротичних оргій» послідовників кабали намагався розкрити французький теоретик антисемітизму і всесвітнього єврейського заклоту Роже Гужено де Муссо у роботі «Єврей, юдаїзм та юдаїзація християнських народів» (Roger Gougenot des Mousseaux, *Le Juif, le judaïsme et la judaïsation des peuples chrétiens*, 1869; аналіз цього твору див. у Cohn, Norman. *Warrant for Genocide*. P. 41-44).

²¹⁶ Подлые шпионы и убийцы под маской профессоров-врачей. *Правда*. 1953. №13.

виключенням, підписані лише прізвищами. Вочевидь, це було зроблено для того, щоби читач у своїй уяві переніс провину з конкретних людей на усіх Вовсі, Коганів, Фельдманів, Грінштейнів та Етингерів світу²¹⁷. Знову у злочині проти панівної влади звинувачувалися не конкретні євреї, а єврейська ідентичність.

Особливу увагу на себе звертає ремарка, якою у статті ретроспективно виправдовувалася загибель у 1948 р. Соломона Міхоелса:

Як свідчив заарештований Вовсі, він отримав директиву про винищення керівних кадрів СРСР із США. Цю директиву йому передали від імені шпигунсько-терористичної організації «Джойнт» лікар Шимеліович та відомий єврейський буржуазний націоналіст Міхоелс»²¹⁸.

Для читачів «Правди» таврування Міхоелса «відомим єврейським буржуазним націоналістом» насправді було цілковитим сюрпризом, оскільки ані за його життя, ані після смерті офіційні органи чи ЗМІ ніколи не висловлювалися про актора подібним чином.

Фактично, пропагандисти зупинилися буквально за один крок від того, щоб оголосити загибель Міхоелса у автокатастрофі тим, чим вона насправді була: стратою.

Автори статті не давали читачеві можливості припустити, ніби затримані лікарі були лише невеликим колективом і після їхнього арешту глобальна погроза функціонуванню радянської держави успішно минула:

Верховоди США та їхні англійські «молодші партнери» знають, що досягти панування над іншими націями мирним шляхом неможливо. Гарячково готуючись до нової світової війни, вони посилено засилають у тил СРСР та країн народної демократії своїх шпигунів, намагаються здійснити те, що зірвалося у гітлерівців – створити в СРСР свою підривну «п'яту колону». Достатньо нагадати про відкрите й цинічне асигнування американським урядом ста мільйонів доларів на підривну терористичну та шпигунську діяльність у країнах соціалістичного табору, не кажучи вже про те, що на цю мету таємним шляхом витрачаються сотні мільйонів доларів...²¹⁹

²¹⁷ Veidlinger, Jeffrey. Was the Doctors' Plot a Blood Libel? *Ritual Murder in Russia, Eastern Europe, and Beyond. New Histories of an Old Accusation*. Bloomington, 2017. P. 239-240.

²¹⁸ Подлые шпионы и убийцы под маской профессор-врачей. *Правда*. 1953. №13.

²¹⁹ Там само.

Звертає на себе увагу згадка прийдешньої світової війни, в якій євреї проєктивно зображені безсумнівними союзниками ворогів СРСР. Таким чином, після гітлерівської пропаганди «єврейської війни» вони знову називаються винуватцями глобального конфлікту. У ситуації їхньої підступної підривної діяльності держава на шпальтах «Правди» закликає усіх свідомих радянських громадян ретельно контролювати цю «п'яту колону»:

Радянські люди ані на хвилину не мають забувати про необхідність усіляко підвищувати свою спостережливість, пильно слідкувати за всіма підступами паліїв війни та їхніх агентів, невпинно зміцнювати Збройні Сили та органи розвідки нашої держави.

Товариш Сталін неодноразово попереджав про те, що наші успіхи мають і свою тіньову сторону, що вони породжують у багатьох наших працівників настрої добротливості та самозаспокоєності. Такі настрої ще далеко не подолані. Нехлюїв (в оригіналі «ротозеев» – Є.М.) у нас ще чимало. Саме це нехлюйство наших людей і стає поживним ґрунтом для злодійського шкідництва.

...У СРСР експлуататорські класи давно розбиті та ліквідовані, але ще збереглися пережитки буржуазної ідеології, пережитки приватновласницької психології та моралі, – збереглися носії буржуазних поглядів та буржуазної моралі – живі люди, приховані вороги нашого народу. Саме ці приховані вороги, яких підтримує імперіалістичний світ, шкодитимуть і надалі.

Все це зобов'язує радянських людей всіляко посилювати революційну пильність, відстежувати підступи ворога. Той факт, що група ганебних виродків із «людей науки» протягом деякого часу могла безкарно орудувати, показує, що деякі наші радянські органи та їхні керівники втратили пильність, заразилися нехлюйством.

...Органи Державної безпеки не розкрили вчасно шкідницьку, терористичну організацію серед лікарів. Тим часом ці органи мали бути особливо пильними, оскільки історія вже знає приклади, коли під маскою лікарів діяли підлі вбивці та зрадники Батьківщини

...Не на висоті опинилися і керівники Міністерства охорони здоров'я СРСР. Вони прогавили шкідницьку, терористичну діяльність мерзенних виродків, які продалися ворогам Радянського Союзу.

...Радянський народ із гнівом та обуренням таврує злочинну банду вбивць та їхніх іноземних господарів. Гидких наймитів, які продалися за долари та стерлінги, він розчавить, як огидну гадину. Щодо натхненників цих наймитів-убивць, то вони можуть бути впевнені, що відплата не забуде про них і знайде дорогу до них, щоб сказати їм своє вагоме слово.

Все це правильно, звичайно. Але вірно й те, що, окрім цих ворогів, є ще у нас один ворог – нехлюйство наших людей. Можна не сумніватися, що поки є у нас нехлюї, – буде й шкідництво. Отже, щоб ліквідувати шкідництво, потрібно покінчити з нехлюйством у наших лавах²²⁰.

---

²²⁰ Подлые шпионы и убийцы под маской профессор-врачей. *Правда*. 1953. №13.

Цей пасаж містить фактичний заклик до усього радянського суспільства віднині відстежувати усі помисли та дії «ганебних виродків», оскільки до цього часу вони почували себе у СРСР занадто вільно. Таким чином, вперше (і востаннє) у своїй історії офіційний орган друку ЦК КПРС закликав до громадської участі у репресіях проти конкретної (хоча й визначеної опосередковано) етнічної групи радянських громадян. В цій амбітній справі держава не може покладатися навіть на органи внутрішніх справ, адже їхня робота оцінена незадовільно. Із цим завданням – із остаточним розв'язанням назрілого питання – може впоратися лише весь радянський народ загалом. Звичайно, за виключенням єврейських громадян, які органічною частиною цього народу відтепер не вважалися.

Справа лікарів була поєднанням одразу усіх трьох антисемітських наративів, що ми їх проаналізували у минулому розділі на прикладі нацистської пропаганди:

1) кривавий наклеп – євреї таємним шляхом вбивають представників домінуючої культури. В даному випадку, радянського апарату, а не християнства, і дорослих можновладців, а не беззахисних дітей;

2) глобальна змова «капіталістичного світу», в якій євреї грають провідну роль;

3) приховування істинної ідентичності євреїв: видаючи себе за лояльних радянських громадян, вони вичікували на можливість атакувати СРСР зсередини.

На додачу до цього були використані звинувачення у роботі на іноземні держави, що вже були постійним елементом політичних репресій у СРСР. Таким чином, архаїчні інкримінації проти євреїв актуалізувалися модерною радянською риторикою.

Розпочата кампанія одразу призвела до масової та відкритої агресії проти євреїв у побуті та соціальній взаємодії. У суспільній уяві її кінцеві результати

могли бути набагато більш амбітними: повна депортація єврейського населення у табори, де на них могла чекати лише смерть.

СРСР охопила справжня антисемітська істерія. Хворі боялися потрапити на прийом до лікарів-євреїв. Міліціонери перевіряли на вулицях документи осіб з «єврейською зовнішністю»²²¹. Відділи кадрів підприємств вираховували, чи не завеликий процент їхніх працівників складають євреї. Тисячі єврейських інтелектуалів та апаратників втратили свої посади, багато хто був заарештований²²². А прості громадяни розгорнули проти євреїв фізичний терор, до якого їх проханням про «пильність» закликала газета «Правда».

Наталія Рапопорт (нар. 1938 р), донька Якова Рапопорта та племінниця Мирона Вовсі – обидва були заарештованими у «справі лікарів» – пригадувала, як діти у дворі кричали їй, що її батько брав гній із трупів ракових хворих і обмазував їм здорових людей. У неї кидали гнилими помідорами, камінням та мертвими мишами. МДБ конфіскувало усі кошти її родини і мати розпродавала книги з бібліотеки, аби купувати хліб та молоко. Ночами Наталія не спала, побоюючись, що її матір теж буде арештована.

Коли ж вона таки могла заснути, то бачила сновидіння, інспіровані повсюдними розмовами про те, що Сталін начебто ухвалив рішення депортувати усіх євреїв з метою «захисту» від народного гніву до таборів. Але перед тим «лікарі-злочинці» мали бути показово повішені на Червоній площі. В результаті Наталії снився її дядько Вовсі, який висить на шибениці²²³.

Це сновидіння ми можемо розглядати в контексті моделі соціальної смерті, проаналізованої на прикладі нацистської Німеччини. На тлі ліквідації структур повсякденного життя (спілкування, навчання, роботи і отримання доходів)

---

²²¹ Polishchuk, Arkady. *As I was Burying Comrade Stalin. My Life Becoming a Jewish Dissident*. Jefferson, 2020. P. 95.

²²² Estraikh, Gennady. *Yiddish in the Cold War*. London, 2008. P. IX.

²²³ Remnick, David. *Lenin's Tomb. The Last Days of the Soviet Empire*. New York, 1993. P. 96-97.

фізична смерть, власна чи рідних людей, стає явною перспективою, про яку говорять приховано чи відкрито – і ця перспектива втілюється у сновидінні.

За кілька тижнів після арешту Рапопорта його родичам у прийомній МДБ, куди вони прийшли із пакунком для передачі, повідомили, що «передачі більше не потрібні». Це могло означати, що арештант або був позбавлений права на отримання пакунків, або переведений до іншої тюрми – або (як навчилися розуміти сенс цього евфемізму радянські громадяни за десятиліття сталінського терору) що арештанта вже не має серед живих²²⁴.

Однак Яков Рапопорт не помер. Це з'ясувалося після того, як 5 березня 1953 року помер Йосиф Сталін.

Зі смертю диктатора антисемітська кампанія була згорнута його наступниками у владі в найкоротші терміни. Вже на початку квітня доктор Рапопорт був випущений з-під арешту, як і інші фігуранти «справи лікарів».

4 квітня газета «Правда» надрукувала повідомлення МВС СРСР про те, що обвинувачення, висунуті проти медиків, виявилися хибними²²⁵. Провина за їхній арешт покладалася на «колишнє Міністерство державної безпеки» – тобто, формального попередника МВС, яке було реорганізовано у світлі смерті Сталіна 15 березня. Антисемітські репресії знову (як у випадку з фреймуванням справи Бейліса) були представлені як феномен часу, що минув – хоча минув він лише три тижні тому.

Ще за два дні, 6 квітня, та сама газета опублікувала на першій шпальті статтю «Радянська соціалістична законність є недоторканною», де повідомила, що колишній заступник міністра МДБ Рюмін – який вів допити Якова Етінгера, а згодом став керувати слідством у «справі лікарів» – заарештований «як таємний ворог нашого народу» (він буде розстріляний наступного року).

---

²²⁴ Remnick, David. *Lenin's Tomb*. P. 97.

²²⁵ Сообщение Министерства внутренних дел СССР. *Правда*. 1953. № 94 (12662). 4 апреля. С. 2.

Чесний громадський діяч, народний артист СРСР Соломон Міхоелс, як йшлося в матеріалі, опинився жертвою клевети. А головною метою тих, хто фальсифікував «справу лікарів», було розпалення національної ворожнечі – щоправда, без вказування того, про яку націю йшла мова²²⁶.

Швидке згорання антисемітської кампанії після смерті Сталіна лише підтвердило її походження як фантазму голови держави, що був впроваджений у реальність лояльними та залежними від Сталіна посадовцями.

Існує історіографічна проблема, пов'язана із широко розповсюдженим уявленням про намір Сталіна провести депортацію двох мільйонів радянських євреїв з європейської частини СРСР, повторивши таким чином влаштований нацистами Голокост (який теж офіційно маркувався депортацією та переселенням): у радянських архівах з часів їхнього часткового відкриття наприкінці 1980-х років не були знайдені документи, що безпосередньо вказували б на організацію цього процесу. Відсутні списки тих, хто підлягав депортації, логістичні та будівельні плани, і т. д.²²⁷ Хоча план тотального «очищення» СРСР від євреїв за масштабами репресій мав би перевершити навіть Великий терор 1937-39 рр., який залишив по собі колосальну архівну спадщину.

Через цю обставину дослідники часом пропонують ставитися до широко розповсюджених чуток про вивезення євреїв як свого роду апокриф, актуалізований страхами перед жорстокістю режиму – і, додамо від себе, як можливий наслідок інформаційної операції репресивної машини СРСР.

Втім, ми вважаємо за потрібне зазначити наступне: у сприйнятті самих євреїв, які перебували в ситуації багаторічного прихованого та відкритого терору, така перспектива здавалася абсолютно реальною. І тому вона мала

---

²²⁶ Советская социалистическая законность неприкосновенна. *Правда*. 1953. № 96 (12664). 6 апреля. С. 1.

²²⁷ Детальніше про полеміку з цього приводу див.: Winston, Victor H. Reflections on the Anticipated Mass Deportation of Soviet Jews. *Post-Soviet Affairs*. 2015. Vol. 31, № 6. P. 471–490.

цілком реальні наслідки для їхнього життя – так само, як параноїальні галюцинації Сталіна втілювалися у пропагандистські кампанії, арешти та страти.

Наталія Рапопорт пригадувала, як «справа лікарів» назавжди змінила її ставлення до власної ідентичності та її відносини з соціумом:

Я почала бачити, скільки навколо мене брехні. Почала жити подвійним життям: була обережною поза близьким колом, стежила за своїми словами та вчинками, і лише серед рідних та друзів дозволяла собі говорити відверто, поводитись вільно, бути собою. Моє ставлення до людей змінилося. Стільки людей нас зрадили! Ті, від кого я на це не очікувала. Я перестала довіряти людям. І почала усвідомлювати, по-справжньому усвідомлювати, що я єврейка. Я зрозуміла, що бути євреєм – значить зазнавати переслідувань. Щоб усвідомити це, мені знадобилося багато років, і, можливо, я й тепер не до кінця це усвідомлюю. Зрештою, я позбавлена єврейської історії, єврейської культури, єврейської мови... Ми нічого про себе не знаємо²²⁸.

Із смертю Сталіна радянський антисемітизм не зник. Вже наприкінці 1950-х років СРСР розпочинає довготривалу політичну кампанію боротьби із «сіонізмом» – маскуючи антисемітський сентимент нібито боротьбою із «імперіалістською» політикою Ізраїлю²²⁹. Значним успіхом Радянського Союзу на «антисіоністському» фронті стало ухвалення за його наполягання резолюції ООН 1975 року, в якій сіонізм був названий «формою расизму та расової дискримінації»²³⁰. Лише 1991 року ця резолюція була відкликана.

У 1983 році у СРСР був заснований Антисіоністський комітет радянської громадськості, метою якого була інформаційна боротьба з Ізраїлем. Фактично, це була інверсія Антифашистського комітету воєнного часу: так само йшлося про квазігромадянську організацію, насправді створену рішенням влади, і так само в ній брали участь громадяни єврейського походження. Останнє було свідомою та сталою тактикою радянського режиму, який у своїх

---

²²⁸ Remnick, David. *Lenin's Tomb*. P. 98.

²²⁹ Розгорнутий аналіз цієї кампанії на прикладі виконання наказів центральної влади в Українській РСР див.: Міцель Михайло. *Політика і параноя: КПУ в боротьбі проти «міжнародного сіонізму» (1953-1986)*. Київ, 2021. 422 с.

²³⁰ Umland, Andreas. *Soviet Antisemitism after Stalin*. *East European Jewish Affairs*. 1999. Vol. 29, № 1-2. P. 159-168.

«антисіоністських»-антисемітських кампаніях намагався задіяти саме євреїв, аби уникати звинувачень в антисемітизмі²³¹. Тільки якщо Антифашистський комітет боровся з нацистською Німеччиною, то Антисіоністський мав протистояти їй, так би мовити, сучасному переродженню у вигляді ізраїльської держави, яку СРСР звинувачував у расовій нетерпимості та озброєному авантюризмі²³².

Для євреїв СРСР офіційний радянський «антисіонізм» знов означав труднощі при отриманні освіти та працевлаштуванні, конфлікти у соціальному середовищі та неможливість еміграції до Ізраїлю, що призвела до появи міжнародно відомого феномену «відмовників» («отказников»): євреїв, яким органи влади роками не видавали виїзні візи з СРСР або ж ставили неможливі для виконання умови отримання цих віз. Часом показники тих, кому все ж таки вдавалося виїхати, зростали – через актуальний стан відносин СРСР із США, оскільки останні приділяли велику увагу цьому питанню на вищих рівнях влади. Так доля радянських євреїв стала одним з фронтів протистояння у Холодній війні.

У 1980-х роках, на тлі лібералізації часів правління Горбачова, про антисемітські кампанії часів Сталіна у Радянському Союзі вперше заговорили публічно. Алія до Ізраїлю також була розблокована. Та в той же період на радянській політичній сцені з'явилася ксенофобна «патріотична» організація «Пам'ять», вочевидь, створена репресивними органами задля роботи за вивченими лекалами соціального управління та з використанням антисемітського інструментарію. «Смертельно небезпечних» для СРСР євреїв

---

²³¹ Див. наступний фрагмент з таємного листа відділу пропаганди і агітації Компартії України до ЦК КПУ від 14 вересня 1983 р.: «... З урахуванням ситуації на місцях, треба ретельно продумувати заходи з протидії еміграційним, просіоністським настроям. Там, де це необхідно, створювати групи активістів, які спеціалізуються на боротьбі з сіоністською пропагандою, активно залучаючи до їхньої роботи громадян єврейської національності». Керівником відділу пропаганди та агітації в той час був Леонід Кравчук, котрий за вісім років стане першим президентом незалежної України. Цит за. Міцель Михайло. *Політика і параноя*. С. 347 (ЦДАГОУ. Ф. 1. ОП. 1. Спр. 2720. С. 29-37).

²³² Обращение. *Правда*. 1983. №91 (23617). 1 апреля. С. 4.

«Пам'ять» називала новим евфемізмом: на зміну «космополітам» та «сіоністам» у публічному дискурсі прийшли «масони»²³³.

Таким чином, антисемітизм як невід'ємний елемент радянської тоталітарної системи існував до самого кінця СРСР. І, як показує політична історія Росії після 1991 року, він успішно пережив радянську імперію та переродився у новітній формі російського тоталітаризму: зокрема, у вигляді націоналістичних парамілітарних об'єднань, які діяли вже під крилом режиму Путіна, підтримуючи у державі атмосферу терору.

У березні 2023 року, під час війни проти України, ведення якої має переконливі ознаки геноциду, в Росії вийшов фінансований з державного бюджету фільм «Нюрнберг» – метою створення якого колишній міністр культури РФ називав боротьбу з «приватизацією історії Сполученими Штатами Америки» щодо обставин Нюрнберзького судового процесу над нацистами 1945-46 рр. Згадки про геноцид євреїв у стрічці відсутні. На фінальних титрах демонструється статистика загиблих під час Другої світової війни, розділених за національною ознакою. Євреїв там немає – є лише «радянські громадяни»²³⁴
235.

У цьому, останньому, розділі нашої роботи ми провели дослідження сновидінь євреїв СРСР, доля яких була травмована репресіями сталінського часу – репресіями, об'єктами яких мали ставати саме євреї, а не інші громадяни.

Вражає спорідненість сценаріїв сновидінь, що їх бачили жертви Голокосту та жертви радянських репресій, спрямованих проти єврейського населення.

---

²³³ Korey, William. *Russian Antisemitism, Pamyat, and the Demonology of Zionism*. Chur, 1995. 243 p.

²³⁴ Долин Антон. В стримингах вийшов «Нюрнберг» — шпiонський триллер Николая Лебедева. *Медуза*. 22 апреля 2023 г. URL: <https://meduza.io/feature/2023/04/22/v-strimingah-vyshel-nyurnberg-shpionskiy-triller-nikolaya-lebedeva>. Дата звернення: 11 травня 2023 р.

²³⁵ Мединский предложил осветить в кино взгляд СССР на Нюрнбергский процесс. *РИА Новости*. 12 декабря 2018 г. URL: <https://ria.ru/20181212/1547868968.html>. Дата звернення: 11 травня 2023 р.

Причому ця схожість інколи є буквальною, особливо у випадках сновидінь, пов'язаних із процесами соціальної смерті. Усі представлені сновидіння об'єднують мотиви загроз, насильства та фізичного знищення за ознакою належності до євреїв. Ми можемо пояснити цю спорідненість як конкретними публічними кампаніями проти євреїв, так і ідеологічним простором, створеним в СРСР за часів Сталіна: як продемонстрував аналіз повідомлень радянських ЗМІ, у антисемітській пропаганді СРСР використовувалися ті ж дискурсивні стратегії, що раніше були задіяні владою нацистською Німеччини.

ВИСНОВКИ

Вивчення сновидінь в якості джерел історичного матеріалу становить неабиякі виклики перед дослідниками, і тому це поле історичної науки поки що зберігає свій експериментальний статус.

У своїй роботі ми звернулися до сновидінь євреїв, які переживали політичні репресії у першій половині ХХ століття, аби дослідити антропологічний вимір політичного антисемітизму. Ми працювали із змістом сновидінь часів Російської імперії, Третього Райху та СРСР періоду правління Сталіна, про які самі сновидці залишили свідчення (усні чи письмові). Виходячи з розуміння цих оповідей як біографічного матеріалу, ми ставимося до свідомо описаних сновидінь (що самі по собі є несвідомим психічним феноменом) як до джерел інформації про реалії життя, переживань, сподівань людей, котрі стали жертвами репресій або очікували, що можуть ними стати.

Ми змогли визначити певні сюжети сновидінь, які умовно можна назвати типовими для цих оповідей. Це, зокрема, сюжети переслідувань, фізичного насильства, повторення травматичних життєвих подій, «пророчі» сновидіння, сні, в яких сновидець намагається заперечити свою єврейську ідентичність, або ж виправдати агресора. Окремо були досліджені трансгенераційні сновидіння: ті, що їх бачили нащадки жертв репресій, які не переживали терор особисто.

Звертає на себе увагу загальна риса цих снів: сновидці в них (як правило) не виступають із активним спротивом тим репресивним обставинам, що розгортаються як у просторі сновидінь, так і в життєвих реаліях. На нашу думку, це свідчить про надзвичайно глибокий вплив державного терору на несвідому роботу психіки.

Тривожні, спровоковані репресіями сновидіння, котрі переслідували жертв цих репресій протягом довгого періоду або усього життя, а також

трансгенераційні сновидіння як унікальне культурно-психологічне явище виразно демонструють довгострокові наслідки політичного терору.

Паралельною темою нашої роботи, окресленою у завданнях, стало дослідження генеалогії трьох традиційних антисемітських наративів, що були використані у пропаганді усіма розглянутими політичними режимами:

- 1) кривавий наклеп – звинувачення євреїв у таємних вбивствах християн (головно, дітей); оформлення наративу датується XII ст.;
- 2) істинна ідентичність євреїв, які приховують її за фасадом маски громадян, лояльних державі свого проживання, а насправді чинять проти цієї держави диверсії; XV ст.;
- 3) існування глобального єврейського заклоту, діяльність якого направлена на експлуатацію усіх інших народів («сіонські мудреці», масони, і так далі); XIX ст.

В умовах репресивних режимів ці наративи змінювалися, виходячи з поточних політичних завдань, та використовувалися задля нанесення ударів по єврейству – не стільки по конкретних особах, звинувачених у конкретних злочинах, скільки загалом по євреях, які в уяві державної влади несли провину за колосальні злочини.

Прикметно, що усі вказані вище наративи стосуються мотивів переслідування та небезпеки – тобто, вони характеризуються як параноїальні. Параноя є компонентом будь-якої політичної системи, але у випадку репресивних і тоталітарних режимів параноя лідерів – котрі одноосібно контролюють усі наявні ресурси держави та не обтяжені жодними стримуючими механізмами демократії – формує суспільство за своєю подобою²³⁶.

Вважаємо за потрібне звернути увагу на наступний аспект, виявлений під час підготовки даної роботи: згадки про сновидіння Голокосту за

---

²³⁶ Robins, Robert S., Post, Jerrold M. *Political Paranoia*. New Haven, London, 1997. P. 17, 244.

частотою появи у біографічних наративах набагато переважають згадки про сновидіння часів сталінських репресій. Так, у нашому проєкті наведені 25 епізодів снів, пов'язаних з подіями Голокосту, та 5 епізодів, пов'язаних з репресіями у СРСР. Корпус оригінальних матеріалів, що проходили первинну обробку для цього проєкту, демонструє ще більш значний відрив: розповіді про сні Голокосту (або сні пізнішого часу про Голокост) є вельми розповсюдженими в інтерв'ю з колекції ФортунOFF Відеоархіву та Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, в той же час сновидіння євреїв епохи сталінізму, сюжетно зв'язані з репресіями, є надзвичайно рідкісними.

Цей феномен майже повної відсутності згадок про сновидіння сталінських антисемітських репресій потребуватиме окремого дослідження. В якості гіпотези ми можемо запропонувати наступну думку: репресії СРСР, направлені проти євреїв, не були відрефлексовані самими євреями у такому масштабі, як Голокост – оскільки відкрито антисемітський характер ці репресії мали лише протягом порівняно нетривалого періоду кінця 1940-х – початку 1950-х років. Антисемітські політики існували у СРСР протягом десятиліть після смерті Сталіна – і респонденти, чії свідчення ми вивчали у рамках дослідження, самі на це вказували і наводили приклади відповідних епізодів зі свого життя. Та при цьому глибинне проживання репресій, в тому часі й за часів Сталіна, не було таким, як у випадку загрози знищення у Голокості чи пам'яті про нього, і радянський державний антисемітизм рідше був інкорпорований у інтимний простір сновидінь та/або розповідей про них. Радянський режим вже традиційно класифікується як тоталітарний (аналогічно нацистській Німеччині), але його справедливе визнання антисемітським поки не стало загальноприйнятною практикою.

Ми висловлюємо сподівання, що виконана нами робота стане поштовхом для подальших мультидисциплінарних досліджень з тематики сновидінь в українських історичних студіях.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

1.1. Неопубліковані архівні документи

Лист Галузевого державного архіву Служби безпеки України. №24/5-М-147 від 7 березня 2023 р. З особистого архіву автора.

1.2. Опубліковані архівні документи

Государственный антисемитизм в СССР. 1938-1953. Сост. Геннадий Костырченко. Москва: Международный фонд «Демократия», Материк, 2005. С. 590 с.

Дѣло Бейлиса. Стенографический отчетъ. В 3 т. Т. 3. Пренія сторониъ. Кіевъ: Т-во Печатня С. П. Яковлева, 1913. 300 с.

Дѣло Бейлиса. Стенографический отчетъ. В 3 т. Т. 1. Судебное слѣдствие (Первые шестнадцать дней). Кіевъ: Т-во Печатня С. П. Яковлева, 1913. 696 с.

Дело Менделя Бейлиса. Материалы Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства о судебном процессе 1913 г. по обвинению в ритуальном убийстве. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999. 393 с.

Неправедный суд. Последний сталинский расстрел. Стенограмма судебного процесса над членами Еврейского антифашистского комитета. Сост. В. П. Наумов, А. А. Краюшкин, Н. В. Тепцов. Москва: Наука, 1994. 399 с.

Политбюро ЦК ВКП (б) и Совет министров СССР, 1945-1953. Сост. Олег Хлевнюк. Москва: РОССПЭН, 2002. 654 с.

Советские евреи пишут Илье Эренбургу, 1943-1966. Ред. Мордехай Альтшулер, Ицхак Арад, Шмуэль Краковский. Иерусалим: Центр по исследованию и документации восточноевропейского еврейства Еврейского

университета в Иерусалиме, Национальный институт памяти жертв нацизма и героев Сопротивления Яд ва-Шем, 1993. 539 с.

«Сохрани мои письма...» *Сборник писем евреев периода Великой Отечественной войны*. Выпуск 3. Сост. И. А. Альтман, Л. А. Тёрушкин, Е. В. Тестова. Москва: Центр «Холокост», ИПФ «Полимед», 2013. 288 с.

Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union. Ed. by Itzhak Arad, Israel Gutman, Abraham Margalio, Herbert Rosenkranz. Trans. by Lea Ben Dor. Oxford: Pergamon Press; Jerusalem: Yad Vashem, 1987. 504 p.

Microfilm, SRLF, 2005. OCLC: 62708728, Reel 1: Документи по справі Бейліса, Державний архів Київської області, Ф. 864, О. 10, С. 33, 39.

1.3. Периодика

Арест группы врачей-вредителей. ТАСС. *Правда*. 1953. №13 (12581). 13 января. С. 4.

Дѣло Бейлиса. *Новое время*. 1913. №13518. 29 октября (11 ноября). С. 2-3.

Новый акт Гитлеровского зверства. Гитлеровцы торпедировали пароход с 750 беженцами. ТАСС. *Правда*. 1942. №57 (8823). 26 февраля. С. 4.

Об одной антипатриотической группе театральных критиков. *Правда*. 1949. № 28 (11135). 28 января. С. 4.

Обращение. *Правда*. 1983. №91 (23617). 1 апреля. С. 4.

Подлые шпионы и убийцы под маской профессоров-врачей. *Правда*. 1953. №13 (12581). 13 января. С. 1.

Советская социалистическая законность неприкосновенна. *Правда*. 1953. № 96 (12664). 6 апреля. С. 1.

Сообщение Министерства внутренних дел СССР. *Правда*. 1953. № 94 (12662). 4 апреля. С. 2.

Rosen, Jonathan. Fleeing the Holocaust, Only to Find It Waiting at Sea. *The New York Times*. 2003. № 152. E42.

Stalin Hits Anti-Semitism; Says It Is "Most Dangerous Survival of Cannibalism." *The New York Times*. 1931. Vol. LXXX, № 26 654. January 15. P. 9.

1.4. Джерела усної історії

Архів усної історії Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства (Київ, Україна):

Авербух Дебора. *Интервью*. 6 декабря 2001 г.

Бланк Амалия. *Интервью*. Автор – Элла Левицкая. Сентябрь 2005 г.

Каган Герда. *Интервью*. Автор – Наталья Резанова. Январь 2004 г.

Паскевич Юрий. *Интервью*. Автор – Элла Орликова.

Поляк Наум. *Интервью*. Автор – Владимир Зайденберг. 24 февраля 2002 г.

Фортунофф Відеоархів свідчень про Голокост Єльського університету (Нью-Гейвен, США) / Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies, Yale University (New Haven, USA):

Akst, Abe. *Testimony*. Interviewed by Sylvia F. Abrams, produced by National Council of Jewish Women, Holocaust Archive Project. July 27, 1984. FVA, EAD ID: mssa.hvt.0347, Orbis bib: 4293600.

Altholz, Julia. *Testimony*. Interviewed by Miriam Forman, Dori Laub. Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale. October 30, 1982. FVA, EAD ID:

mssa.hvt.0063, Orbis bib: 616787.

B., Eva. *Testimony*. Interviewed by Dori Laub, Laurel Vlock, produced by Holocaust Survivors Film Project. May 2, 1979; September 19, 1979. FVA, EAD ID: mssa.hvt.0001, Orbis bib: 616929.

Bialowitz, Philip. *Testimony*. Interviewed by Dori Laub, Nancy Goodman, produced by Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale. April 11, 1983. FVA, EAD ID: mssa.hvt.0198, Orbis bib: 801237.

Bornstein, Vera. *Testimony*. Interviewed by Kathy Strohlic, Rena Rosenfeld, produced by Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale. March 5, 1984. FVA, EAD ID: mssa.hvt.0250, Orbis bib: 946947.

Geismar, Marjam and David. *Testimony*. Interviewed by Laurel Vlock, Dori Laub, produced by Holocaust Survivors Film Project. May 3, 1980. FVA, EAD ID: mssa.hvt.0202, Orbis bib: 752875.

Goldberg, Anna. *Testimony*. Interviewed by Laurel Vlock, Nanette Auerhahn, Eva B., produced by Holocaust Survivors Film Project. February 18, March 28, 1980. FVA, EAD ID: mssa.hvt.0108, Orbis bib: 616863.

Hostig, Leon. *Testimony*. Interviewed by Muriel Weisel, Esther Feigenbaum, produced by Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale. November 4, 1985. FVA, EAD ID: mssa.hvt.0628, Orbis bib: 989887.

Kaner, Ray. *Testimony*. Interviewed by Michael Alpert, Joni-Sue Blinderman, produced by Living Memorial to the Holocaust-Museum of Jewish Heritage. December 6, 1990; October 3, 1991. FVA, EAD ID: mssa.hvt.1772, Orbis bib: 4317864.

Kolton, Jacob, Kolton, Bessie. *Testimony*. Interviewed by Laurel Vlock, produced by Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies. May 20, 1983. FVA, EAD ID: mssa.hvt.0206, Orbis bib: 963047.

Lemo, Gita. *Testimony*. Interviewed by Dori Laub, produced by Holocaust Survivors Film Project. August 1, 1981. FVA, EAD ID: mssa.hvt.0130, Orbis bib: 616906.

Reyburn, Miriam. *Testimony*. Interviewed by Dana L. Kline, produced by Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale. October 28, 1983. FVA, EAD ID: mssa.hvt.0225, Orbis bib: 616818.

Schiller, Martin. *Testimony*. Interviewed by Ellen Suesserman, Susan Millen, produced by Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale. January 3, 1986. FVA, EAD ID: mssa.hvt.0641, Orbis bib: 616998.

Schwarz, Aaron. *Testimony*. Interviewed by Susanna Rich, Bernard Weinstein, produced by Kean College Oral Testimonies Project. March 28, April 5, 1989. FVA, EAD ID: mssa.hvt.1521, Orbis bib: 4295363.

Stiffel, Frank. *Testimony*. Interviewed by Laurel Vlock, produced by Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale. February 4, 1985; March 1, 1985. FVA, EAD ID: mssa.hvt.0532, Orbis bib: 963043.

Проект свідчень вцілілих у Голокості Bearing Witness, Університет Каліфорнії у Лос-Анджелесі (США):

Бретлер Ева Хава. *Інтерв'ю*. Автор – Євген Мінко. Лютий-березень 2023.

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

Блюм Арлен. *Еврейский вопрос под советской цензурой, 1917–1991*. Санкт-Петербург: Петербургский еврейский университет, 1996. 185 с.

Бонч-Бруевич Владимир. *Знамение времени. Убийство Андрея Ющинского и дело Бейлиса (Впечатления Киевского процесса)*. Москва: Государственное

издательство, 1921. 195 с.

Вовси-Михоэлс Наталия. *Мой отец Соломон Михоэлс*. Москва: Возвращение, 1997. 234 с.

Грицак Ярослав. Український вимір Другої світової війни. *Друга світова. Роздуми через вісім десятиліть*. Уп. Ігор Винокуров. Київ: Дух і літера, 2022. С. 7-15.

Гроссман Василий. *За правое дело*. Москва: Советский писатель, 1989. 688 с.

Друскин Яков. *Дневники*. СПб: Академический проект, 1999. 604 с.

Егорычева Мария, Мои воспоминания о деле Бейлиса. *Справа Бейліса: погляд із сьогодення. Тези міжнародної наукової конференції до 80-річчя закінчення процесу у справі Бейліса. Київ, 28-29 жовтня 1993 р.* Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. С. 74-80.

Єрмоленко Володимир. *Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX-XX століть*. Київ: Дух і Літера (вид. 3-є), 2022. 480 с.

Кротевич Євген. *Київські зустрічі*. Київ: Дніпро, 1965. 335 с.

Курас Іван. Справа Бейліса в контексті політико-ідеологічної ситуації в Україні на початку XX століття. *Справа Бейліса: погляд із сьогодення. Тези міжнародної наукової конференції до 80-річчя закінчення процесу у справі Бейліса. Київ, 28-29 жовтня 1993 р.* Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. С. 39-46.

Ланцман Клод. *Шоа*. Пер. Марії Абрамової. Київ: Дух і літера, 2022. 256 с.

Ленин Владимир. Критические заметки по национальному вопросу. *Полное собрание сочинений*. Т.24. Москва: Издательство политической литературы, Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, 1973. С. 113-150.

- Ленин Владимир. Положение Бунда в партии. *Полное собрание сочинений*. Т.8. Москва: Изд-во политической литературы, Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, 1967. С. 65-76.
- Мицель Михайло. *Політика і параноя: КПУ в боротьбі проти «міжнародного сіонізму» (1953-1986)*. Київ: Дух і Літера, 2021. 422 с.
- Петровский-Штерн Йоханан. *Евреи в русской армии. 1827-1914*. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. 556 с.
- Подольський Анатолій. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку ХХ століття. *Справа Бейліса: погляд із сьогодення. Тези міжнародної наукової конференції до 80-річчя закінчення процесу у справі Бейліса. Київ, 28-29 жовтня 1993 р.* Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. С. 53-58.
- Попофф Александра. *Василь Гроссман і радянська доба*. Пер. Наталі Комарової. Київ: Дух і Літера, 2021. 432 с.
- Проскурівський погром 1919 року: міфи та реальність*. Уп. В. Сергійчук, О. Завальнюк, В. Байдич, Ю. Олійник, В. Галатир. Хмельницький: Твори, 2019. 289 с.
- Святе Письмо Старого та Нового заповіту*. Рим: ОО. Василян, 1963. Пер. О. Іван Хоменко. 1460 с.
- Скуратовский Вадим. «Проблема авторства “Протоколов сионских мудрецов”». Киев: «Дух і літера», 2001. 260 с.
- Соболевская О.А., Гончаров В.В. *Евреи Гродненщины: жизнь до Катастрофы*. Донецк: Норд-Пресс, 2005. 373 с.
- Сталин Иосиф. Марксизм и национальный вопрос. *Сочинения*. Т.2. Москва: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1946. С. 290–367.

- Тагер Александр. *Царская Россия и дело Бейлиса. К истории антисемитизма. Исследование по неопубликованным архивным документам.* Москва: Советское законодательство, 1934. 306 с.
- Шульгин Василий. *Последний очевидец. Мемуары. Очерки. Сны.* Москва: ОЛМА-Пресс, 2002. 596 с.
- Эренбург Илья. *Люди, годы, жизнь.* Т. 2, кн. 5. Москва: Советский писатель, 1990. 444 с.
- Этингер Яков. *Это невозможно забыть: воспоминания.* Москва: Весь мир, 2001. 272 с.
- Arendt, Hanna. *On Violence.* San Diego, New York, London: Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, 1970. 106 p.
- Avrutin, Eugene M. *The Velizh Affair: Blood Libel in a Russian Town.* New York: Oxford University Press, 2018. 225 p.
- Beilis, Mendel. *The Story of My Sufferings.* Trans by Harrison Goldberg. New York: Mendel Beilis Pub. Co., 1926. 264 p.
- Bejan, Cristina A. *Intellectuals and Fascism in Interwar Romania. The Criterion Association.* Cham: Palgrave Macmillan, 2019. 323 p.
- Bemporad, Elissa. *Legacy of Blood. Jews, Pogroms, and Ritual Murder in the Lands of the Soviets.* New York: Oxford University Press, 2019. 238 p.
- Bemporad, Elissa. The Blood Libel and Its Wartime Permutations. Cannibalism in Soviet Lviv. *Ritual Murder in Russia, Eastern Europe, and Beyond. New Histories of an Old Accusation.* Ed. by Eugene M. Avrutin, Jonathan Dekel-Chen, and Robert Weinberg. Bloomington: Indiana University Press, 2017. 219-237 pp.
- Beradt, Charlotte. *The Third Reich of Dreams: The Nightmares of a Nation.* Trans. by Adriane Gottwald. Wellingborough, Northamptonshire: The Aquarian Press, 1985. 170 p.

- Biale, David. *Blood and Belief: The Circulation of a Symbol between Jews and Christians*. Berkeley: University of California Press, 2007. 316 p.
- Biale, David. *Blood and Belief: The Circulation of a Symbol between Jews and Christians*. Berkeley: University of California Press, 2007. 316 p.
- Bion, Wilfred Ruprecht. Learning from Experience. // Bion, Wilfred Ruprecht. *The Complete Works of W.R. Bion*, Vol. IV. Milton Park, Abingdon, Oxfordshire: Routledge, 2014. 247-365 p.
- Biran, Hanna. The Dreaming Soldier. *Infinite Possibilities of Social Dreaming*. London: Karnac Books, 2007. P. 29-45.
- Brettler, Eva Chava. Chavale, Choose Life. *How We Survived: 52 Personal Stories by Child Survivors of the Holocaust*. Santa Monica: Child Survivors of The Holocaust, Los Angeles, Inc: 2016. P. 13-18.
- Cohn, Norman. *Warrant for Genocide. The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*. Chico: Scholars Press, 1981. 285 p.
- Debord, Guy. *Comments on the Society of the Spectacle*. Trans. by Malcolm Imrie. London, New York: Verso, 1990. 94 p.
- Eichengreen, Lucille. *Rumkowski and the Orphans of Lodz*. San Francisco: Mercury House, 2000. 125 p.
- Estraikh, Gennady. *The History of Birobidzhan: Building a Soviet Jewish Homeland in Siberia*. New York: Bloomsbury Academic, 2023. 137 p.
- Estraikh, Gennady. *Yiddish in the Cold War*. London: Modern Humanities Research Association, Maney Publishing, 2008. 178 p.
- Flavius Josephus. *The Works of*. Transl. by Sir Roger L'Estrange, Kt. Vol.2. London: printed by F.R. for Richard Sare, 1716. 1214 p.
- Frantz, Douglas, Collins, Catherine. *Death on the Black Sea: The Untold Story of*

- the Struma and World War II's Holocaust at Sea*. New York: Ecco, 2003. 352 p.
- Freud, Anna. *The Ego and the Mechanisms of Defense*. Trans. by Cecil Baines. New York: International Universities Press, Inc, 1966. 191 p.
- Freud, Sigmund. *Beyond the Pleasure Principle*. Auth. trans. by C.J.M. Hubback. London, Vienna: The International Psycho-Analytical Press, 1922. 112 p.
- Freud, Sigmund. The Unconscious. // Freud, Sigmund. *General Psychological Theory. Papers on Metapsychology*. Trans. by Cecil Baines, ed. by Philip Rieff. New York: Collier Books, 1963. P. 116-150.
- Gitelman, Zvi. *A Century of Ambivalence. The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present*. New York: Schocken Books, YIVO Institute for Jewish Research, 1988. 336 p.
- Halivni, Tzipora Hager. Preparation for Revolt in Auschwitz-Birkenau: Heroes and Martyrs. *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies*. Division B, Vol. II: The History of the Jewish People, 1989. 403-410 p.
- Herf, Jeffrey. *The Jewish Enemy. Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust*. Cambridge, MA, London, UK: The Belknap Press of Harvard University Press, 2006. 390 p.
- Hirsch, Marianne. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2012. 305 p.
- Hitler, Adolf. *Mein Kampf*. Trans. by Ralph Manheim. Boston, New York: Mariner Books, 1999. 694 p.
- Kaplan, Marion. *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*. Oxford: Oxford University Press, 1999. 304 p.
- Kirschner, Ann. *Sala's Gift. My Mother's Holocaust Story*. New York: Free Press, 2006. 287 p.

- Klemperer, Victor. *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years*. Vol. 1. Trans. by Martin Chalmers. New York: Random House, 1998. 519 p.
- Klemperer, Victor. *The Language of the Third Reich. LTI - Lingua Tertii Imperii: A Philologist's Notebook*. Trans. by Martin Brady. London: Bloomsbury, 2013. 303 p.
- Klier, John. *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881-1882*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011. 492 p.
- Korey, William. *Russian Antisemitism, Pamyat, and the Demonology of Zionism*. Chur, Switzerland: Published for the Vidal Sasoon International Center for the Study of Antisemitism SICSA, the Hebrew University of Jerusalem, by Harwood Academic Publishers, 1995. 243 p.
- Koselleck, Reinhart. *Terror and Dream: Methodological Remarks on the Experience of Time During the Third Reich* // Koselleck, Reinhart. *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Trans. by Keith Tribe. New York: Columbia University Press, 2004. P. 205-221.
- Lawrence, W. Gordon. *Infinite Possibilities of Social Dreaming*. *Infinite Possibilities of Social Dreaming*. London: Karnac Books, 2007. P. 5-17.
- Le Goff, Jacques. *Dreams in the Culture and Collective Psychology of the Medieval West* // Le Goff, Jacques. *Time, Work & Culture in the Middle Ages*. Trans. by Arthur Goldhammer. Chicago: University of Chicago Press, 1980. P. 201-204.
- Manley, Rebecca. *To the Tashkent Station. Evacuation and Survival in the Soviet Union at War*. Ithaca, London: Cornell University Press, 2009. 282 p.
- McGowan, Daniel. *Deir Yassin Remembered*. *Remembering Deir Yassin: The Future of Israel and Palestine*. Ed. by Daniel McGowan and Marc H. Ellis. New York: Olive Branch Press, 1998. 150 p.

- Merridale, Catherine. *Night of Stone. Death and Memory in Russia*. London: Granta Books, 2000. 506 p.
- Murav, Harriet. The Predatory Jew and Russian Vitalism: Dostoevsky, Rozanov, and Babel. *Ritual Murder in Russia, Eastern Europe, and Beyond. New Histories of an Old Accusation*. Ed. by Eugene M. Avrutin, Jonathan Dekel-Chen, and Robert Weinberg. Bloomington: Indiana University Press, 2017. P. 151-171.
- Paperno, Irina. *Stories of the Soviet Experience. Memoires, Diaries, Dreams*. Ithaca, London: Cornell University Press, 2009. 285 p.
- Patterson, David. *Judaism, Antisemitism, and Holocaust: Making the Connections*. Cambridge, United Kingdom; New York, NY: Cambridge University Press, 2022. 294 p.
- Patterson, Orlando. *Slavery and Social Death: A Comparative Study*. Cambridge: Harvard University Press, 1982. 511 p.
- Polishchuk, Arkady. *As I was Burying Comrade Stalin. My Life Becoming a Jewish Dissident*. Jefferson, North Carolina: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2020. 218 p.
- Remnick, David. *Lenin's Tomb. The Last Days of the Soviet Empire*. New York: Random House, 1993. 576 p.
- Rich, Jennifer. *Keepers of Memory: The Holocaust and Transgenerational Identity*. Lanham: Lexington Books, 2020. 119 p.
- Robins, Robert S., Post, Jerrold M. *Political Paranoia. The Psychopolitics of Hatred*. New Haven, London: Yale University Press, 1997. 366 p.
- Rogger, Hans. *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1986. 289 p.
- Rose, Emily M. *The Murder of William of Norwich: The Origins of the Blood Libel in Medieval Europe*. New York: Oxford University Press, 2015. 416 p.

Sebastian, Mihail. *For Two Thousand Years*. Trans. by Philip Ó Ceallaigh. New York: Other Press, 2017. 229 p.

Sebastian, Mihail. *Journal, 1935-1944. The Fascist Years*. Trans. by Patrick Camiller, introduction and notes by Radu Ioanid. Plymouth: Rowman & Littlefield Publishers, Inc, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2012. 641 p.

Sokolievka/Justingrad. A Century of Struggle and Suffering in a Ukrainian Shtetl, As Recounted by Survivors to Its Scattered Descendants. Ed. by Leo Miler and Diana E. Miller. New York: Loewenthal press, 1983. 222 p.

Stein, Sarah Abrevaya. *Making Jews Modern. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2004. 328 p.

Tager, Alexander. *The Decay of Czarism: The Beiliss Trial* (пер. з рос. не вказаний). Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1935. 297 p.

The Holocaust Chronicle. Auth. by Marilyn J. Harran, Dieter Kuntz, John Roth, and others. Lincolnwood: Publications International Ltd., 2000. 765 p.

The Holocaust in Three Generations. Families of Victims and Perpetrators of the Nazi Regime. Ed. by Gabriele Rosenthal. London and Washington: Cassel, 1998. 308 p.

The Last Eyewitnesses, Volume 2: The Children of the Holocaust Speak. Jakob Gutenbaum, Agnieszka Latala, Fay Busgang, Simon Cygielski. Evanston: Northwestern University Press, 2005. 352 p.

Thomas of Monmouth, trans. and ed. by Rubin, Miri. *The Life and Passion of William of Norwich*. London: Penguin Classics, 2014. 247 p.

Veidlinger, Jeffrey, Was the Doctors' Plot a Blood Libel? *Ritual Murder in Russia, Eastern Europe, and Beyond. New Histories of an Old Accusation*. Ed. by Eugene

M. Avrutin, Jonathan Dekel-Chen, and Robert Weinberg. Bloomington: Indiana University Press, 2017. P. 238-252.

Whitman, James Q. *Hitler's American Model: The United States and the Making of Nazi Race Law*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2017. 224 p.

Yerushalmi, Yosef Hayim. *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*. Seattle: University of Washington Press, 1982. 144 p.

בייליס מענדעל. די געשיכטע פון מיינע ליידען. ניו יארק : ארויסגעגעבען פון דער "מענדעל בייליס פאבלישינג קאָ", 1925. 263.

ספר תורה נביאים וכתובים. וויען: בדפוס האדון אדאלף האלצהויזען, 1882. 1384.

2.2. Статті

Гаухман Михайло. “Криві дзеркала”: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903-1914 р. (на прикладі Правобережної України). *Judaica Ukrainica*. 2012. Вип. I. С. 111–141.

Китаев Николай, Китаева Валентина, Проблемные вопросы явки с повинной неразоблаченных убийц. Использование сновидений в криминалистике. *Закон и право*. 2019. №4. С. 143-145.

Любченко Володимир, Чинники формування поглядів М. Костомарова на “єврейське питання” та історію українсько-єврейських взаємин. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2011. №19. С. 402-414.

Люкс, Леонид. Антисемитизм в политике Сталина. Пер. Бориса Хавкина. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. 2008. № 2. С. 32-72.

Меламед Ефим. «Донесениями вновь завербованного агента “Кант”...» Еврейские писатели под надзором спецслужб сталинского режима. *Archive of Jewish History*. 2022. Vol. 12. P. 23-127.

Панченко Александр. К исследованию "еврейской темы" в истории русской словесности: сюжет о ритуальном убийстве. *Новое литературное обозрение*. 2010. №104, 2010. С. 79–113.

Рамазанов Шаміль, Левітас Фелікс. Бабин Яр. Голокост – табуйовані теми радянської історіографії. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2021. № 53. С. 113-129.

Ричка Володимир. Чи «в руку» сон? Світ сновидінь та їх сприйняття у Давній Русі. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 142-153.

Шевчук Тетяна. Из фольклористичної герменевтики сновидінь: віщі сни про війну. *Міфологія і фольклор*. 2016. № 1-2 (20). С. 27-38.

Baron, Salo. Newer Emphases in Jewish History. *Jewish Social Studies*. 1963. Vol. 25, №. 4. P. 235-248.

Bennett, Gillian. William of Norwich and the Expulsion of the Jews. *Folklore*. 2005. Vol. 116, № 3. P. 311-314.

Berkowitz, Joel. The "Mendel Beilis Epidemic" on the Yiddish Stage. *Jewish Social Studies, New Series*. 2001. Vol. 8, №. 1. P. 199-225.

Ehrman, Albert. The Origins of the Ritual Murder Accusation and Blood Libel. *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*. 1976. Vol. 15, No. 4. P. 83-90.

Engelking, Barbara. Dreams as a Source for Holocaust Research. *Holocaust Studies and Materials*. 2013. № 3. P. 223-252.

Ferenczi, Sándor. Confusion of Tongues Between Adults and the Child – The Language of Tenderness and of Passion. Trans. by Michael Balint. *The International Journal of Psycho-Analysis*. 1949. Vol. 30. 225-230 p.

Idel, Moshe. A Controversy over a Preface: Mihail Sebastian and Nae Ionescu. *Modern Judaism*. 2015. Vol. 35, № 1. P. 43-65.

- Johan, Matz. The Konnov/Mikhailov/Bakourskii espionage crises of July–August 1947 and the Vyshinskii note on Raoul Wallenberg. *Journal of Intelligence History*. 2017. Vol. 17, № 1. P. 30–51.
- Katz, Ethan B. An Imperial Entanglement: Anti-Semitism, Islamophobia, and Colonialism. *American Historical Review*. 2018. Vol. 123, № 4. P. 1190-1209.
- Khiterer, Victoria. The October 1905 Pogroms and the Russian Authorities. *Nationalities Papers*. 2015. Vol. 43, № 5. P. 788-803.
- Lang, Johannes. Questioning Dehumanization: Intersubjective Dimensions of Violence in the Nazi Concentration and Death Camps. *Holocaust and Genocide Studies*. 2010. Vol. 24, № 2. P. 225-246.
- Manley, Julian. Gordon Lawrence’s Social Dreaming Matrix: Background, Origins, History, and Developments. *Organisational & Social Dynamics*. 2014. Vol. 14, № 3. P. 322–341.
- Murray H. A. & Wheeler D. R. A Note on the Possible Clairvoyance of Dreams. *The Journal of Psychology*, 1937. Vol. 3, № 2. P. 309-313.
- Penkower, Monty Noam. The Kishinev Pogrom of 1903: A Turning Point in Jewish History. *Modern Judaism*. 2004. Vol. 24, №. 3. P. 187-225.
- Podbolotov, Sergei. “True-Russians” Against the Jews: Right-Wing Anti-Semitism in the Last Years of the Russian Empire, 1905–1917. *Ab Imperio*. 2001. Vol. 3. P. 191-220.
- Price, Noah. Welcoming Assistants: Changing Perspectives of Jewish Workers in the Holocaust. *Spectra Undergraduate Research Journal*. 2021. Vol. 1, № 1. P. 34-46.
- Resnick, Irven M. Cruentation, Medieval Anti-Jewish Polemic, and Ritual Murder. *Antisemitism Studies*. 2019. Vol. 3, № 1. P. 95-131.
- Rodgers, James. Journalism, Separation and Independence: Newspaper Coverage

of the End of the British Mandate for Palestine, 1948. *Journalism*. 2019. Vol. 20, № 11. P. 1497-1512.

Stein, Arlene. "As Far as They Knew I Came from France": Stigma, Passing, and Not Speaking about the Holocaust. *Symbolic Interaction*. 2009. Vol. 32, № 1. P. 44–60.

Umland, Andreas. Soviet Antisemitism after Stalin. *East European Jewish Affairs*. 1999. Vol. 29, № 1-2. P. 159-168.

Winston, Victor H. Reflections on the Anticipated Mass Deportation of Soviet Jews. *Post-Soviet Affairs*. 2015. Vol. 31, № 6. P. 471–490.

Zielinski, Sigfried, Custance, Gloria. History as Entertainment and Provocation: The TV Series "Holocaust" in West Germany. *New German Critique*. 1980. № 19, Special Issue 1: Germans and Jews. P. 81-96.

2.3. Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники

Еврейская энциклопедия. Подъ общей редакціей д-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. Т. 11. С.-Петербургъ: Общество для Научныхъ Еврейскихъ Изданій, издательство Брокгаузъ-Ефронъ, 1911. 960 с.

Еврейская энциклопедия. Подъ общей редакціей д-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. Т. 5. С.-Петербургъ: Общество для Научныхъ Еврейскихъ Изданій, издательство Брокгаузъ-Ефронъ, 1910. 956 с.

Петров Никита, Скоркин Константин. *Кто руководил НКВД, 1934–1941: справочник*. Москва: Общество «Мемориал», Звенья, 1999. 502 с.

Cohen, Martin A. Marrano. *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 13. 2nd ed. Farmington Hills: Macmillan Reference USA, 2007. Editors: Michael Berenbaum and Fred Skolnik. 559 p.

3. Електронні ресурси

Долин Антон. В стримингах вышел «Нюрнберг» — шпионский триллер Николая Лебедева. *Медуза*. 22 апреля 2023 г. URL:

<https://meduza.io/feature/2023/04/22/v-strimingah-vyshel-nyurnberg-shpionskiy-triller-nikolaya-lebedeva>. Дата звернення: 11 травня 2023 р.

Залищики. Науковий центр юдаїки та єврейського мистецтва ім. Ф. Петрякової, веб-сайт. URL:

<http://www.jewishheritage.org.ua/ua/1613/zalischyky-dvi-bratni-mogyly-ta-istorija-evrejskoji-gromady-mista.html>. Дата звернення: 1 квітня 2023 р.

Костриця Микола. Життя і доля Василя Гроссмана. *День*. 2005. №228. 8 грудня. URL: <https://day.kyiv.ua/article/kultura/zhyttya-i-dolya-vasylya-hrossmana>. Дата звернення: 10 травня 2023 р.

Мединский предложил осветить в кино взгляд СССР на Нюрнбергский процесс. *РИА Новости*. 12 декабря 2018 г. URL: <https://ria.ru/20181212/1547868968.html>. Дата звернення: 11 травня 2023 р.

Святейший Патриарх Кирилл поклонился святыням Белостока. *Русская православная церковь, официальный сайт Московского патриархата*. 18 августа 2012 г. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/2413961.html/>. Дата звернення: 26 січня 2023 р.

Уровень оправдательных приговоров по делам СК составляет около 0,5% в год. Глава СК Александр Бастрыкин объяснил это стабильностью и качеством работы. *ТАСС*. 1 марта 2019 г. URL:

<https://tass.ru/obshchestvo/6174427>. Дата звернення: 15 лютого 2023 р.

Rozen, Naama, Soffer-Dudek, Nirit. Dreams of Teeth Falling Out: An Empirical Investigation of Physiological and Psychological Correlates. *Frontiers in Psychology*. 2018. Vol. 9. Article 1812. URL:

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6168631/>. Дата звернення: 11 травня 2023 р.

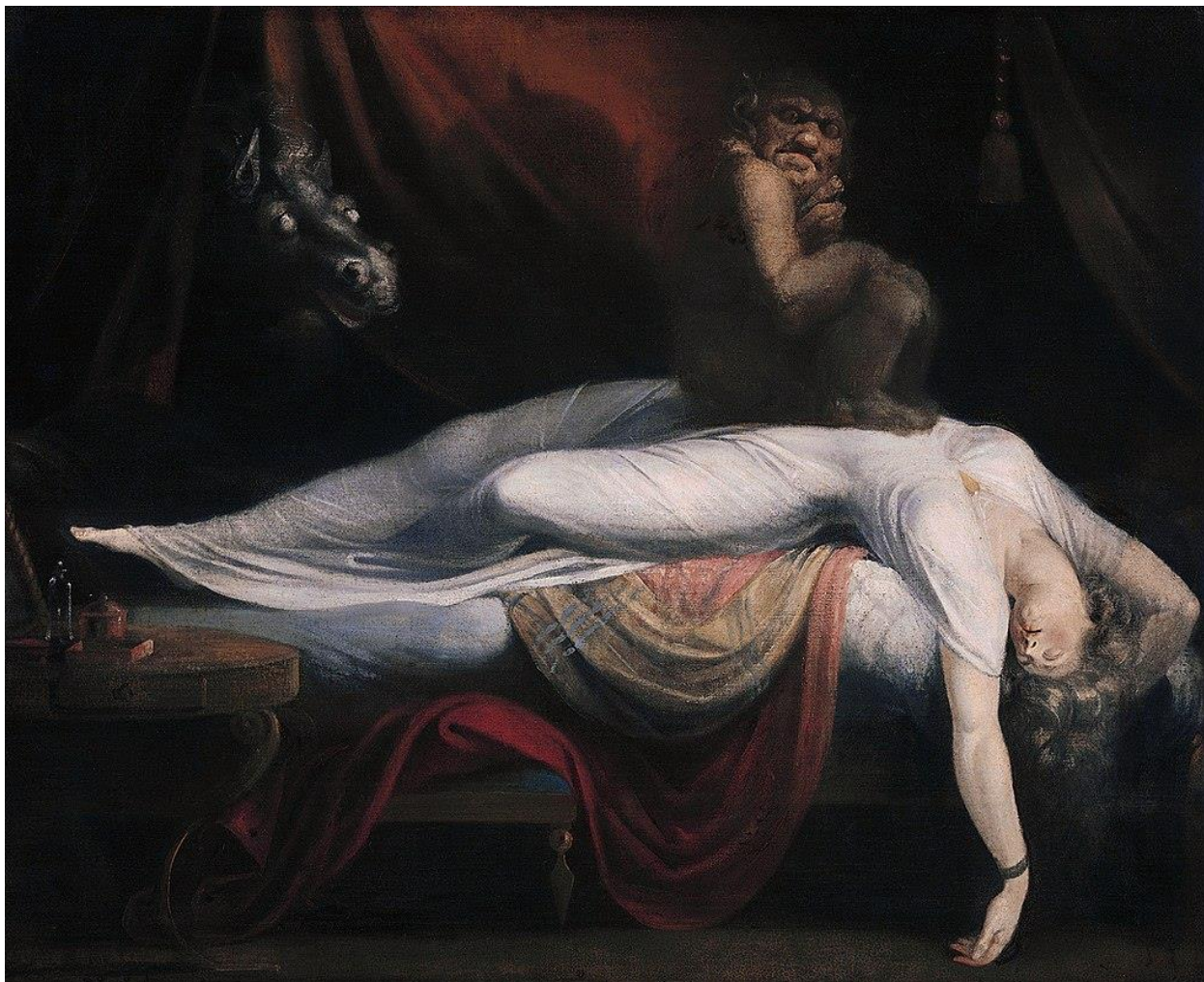
The Invasion of the Soviet Union and the Beginnings of Mass Murder. Yad Vashem, The World Holocaust Remembrance Center. URL:

<https://www.yadvashem.org/holocaust/about/final-solution-beginning/mass-murder-in-ussr.html>. Дата звернення: 11 квітня 2023 р.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Рис. 1.

Henry Fuseli. *The Nightmare*. 1781.

© Public domain

Джерело:

https://en.wikipedia.org/wiki/The_Nightmare#/media/File:John_Henry_Fuseli_-_The_NightmareFXD.jpg

Дата звернення: 14 травня 2023 р.

ДОДАТОК 2

ПОДЯКИ

Я висловлюю глибоку подяку Асоціації єврейських організацій та общин України, завдяки освітньому гранту якої я отримав можливість пройти магістерську підготовку в галузі юдаїки у НаУКМА. Персональна подяка – Олені Заславській, яка допомогла мені у стислий термін ухвалити правильне рішення та успішно пройти усі випробовування.

Для мене було честю готувати цю дипломну роботу під науковим керівництвом Володимира Маслійчука, якому я вдячний за позитивну відповідь на моє прохання.

Надзвичайно вдячний директору Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства Леоніду Фінбергу та директору Фортунофф Відеоархіву свідчень про Голокост Стивену Нарону (Stephen Naron) за надану можливість працювати з матеріалами усної історії євреїв ХХ століття.

Професору Університету Каліфорнії у Лос-Анджелесі Тодду Преснеру (Todd Presner) я вдячний за шанс взяти участь в унікальному проєкті зустрічей з людьми, які пережили Голокост – Bearing Witness.

Дякую Майклу Ротбергу (Michael Rothberg) за важливе спілкування з питань студій пам'яті.

Дякую Гаррі Зіну (Harry Zinn) за можливість взяти участь у щорічній конференції Асоціації юдаїки (США) у грудні 2022 р., де обговорювалися важливі для цього дослідження теми.

Основна частина цієї роботи була створена під час стажування у Центрі юдаїки Алана Д. Ліві Університету Каліфорнії у Лос-Анджелесі (Alan D. Leve Center for Jewish Studies, University of California in Los Angeles). В якості запрошеного дослідника Центру я міг користуватися архівами, бібліотеками та надзвичайними можливостями цього Університету, завдяки чому наблизився до відповідей на ті питання, що їх ставив собі на початку проєкту.

Можливістю стажування в Центрі я завдячую професорці Сарі Абреваї Стайн (Sarah Abrevaya Stein), Вівіан Голенбек (Vivian Hohenbeck) та Ріні Чанг (Reina Chung). Їхня допомога у справі вивчення крихкого світу сновидінь була дуже реальною, приголомшливою та надихаючою.

This research was conducted thanks to the generous support of the UCLA Alan D. Leve Center for Jewish Studies, made possible by the UCLA Alan D. Leve Center for Jewish Studies, The Viterbi Family Endowed Chair in Mediterranean Jewish Studies, The 1939 Society Samuel Goetz Chair in Holocaust Studies, The Michael and Irene Ross Chair in Yiddish Studies, The Bluma Appel Research Endowment, The Mickey Katz Endowed Chair in Jewish Music, The Sady and Ludwig Kahn Directorship in Jewish Studies, and The Sady and Ludwig Kahn Chair in Jewish History.